

RÁLÁTÁS

ZSÁKAI HELYTÖRTÉNETI – HONISMERETI, KULTURÁLIS TÁJÉKOZTATÓ
Évente négy számban jelenik meg. ISSN 1585-8677

Szerkeszti: Dankó Imre

Szerkesztőség. Művelődési Ház és Könyvtár. Zsáka, Rhédey Kastély.
VI. évfolyam, 2. szám –2005. második negyedév

SZABÓ LÁSZLÓ

A hagyományos népi kultúra

A *néprajz* tárgya a címben megjelölt *hagyományos népi kultúra*. Széltében-hosszában használjuk a mindennapok során ezeket a szavakat, csak úgy mint a *néprajz* szót is, ám a használók zömének alig van fogalma arról, hogy pontosan mit is jelentenek. Azért is használtam az előző mondatban a *szó* megjelölést, mert mögötte nincsen meghatározható tartalom fogalmi értelemben; a legtöbb embernek valóban *nincs fogalma* a néprajz és a hagyományos népi kultúra szó valóságos értelméről.

Csak egy példát a néprajz szó vagy fogalom köztudatban élő értelmezéséről. A sokan ha tudják is, hogy valamiféle tudományról van szó, jóformán a népművészet kutatásával azonosítják: a szép tárgyak, a viseletek, szokások gyűjtésével, kiállításával, ritkábban a népzenevel és a néptánc kutatásával vagy inkább művelésével (megszóllaltatás, előadás, szokások felelevenítése); a népmese, a ballada, egyéb folklór műfajok már sokkal inkább kiesnek a látókörből. Többnyire csak egy-egy múzeumba, vagy inkább skanzenbe betévedve ébrednek rá arra, hogy a tárgyi világ, a hétköznapi munkaeszközei, használati tárgyai, munkafolyamatai is e tudomány vizsgálati körébe tartoznak. Az pedig, hogy azt a társadalmi közeget, amelyben mindezek létrejöttek és éltek, úgyszólván ismeretlen a közfelfogás számára. S ezt még a nagyhatású és közvéleményt formáló TV-ből sem tudhatja meg senki, hiszen jóformán nem volt példa arra, hogy néprajzkutatót bármely műsor bevont volna olyan kérdések megvitatásába, mint pl. a balkáni, csecsen vagy Közéleleti konfliktus. Pedig hihetőleg többet tudott volna mondani erről jó néhány néprajzos, mint egy tucatnyi politológus, pszichológus, hírelemző, hogy másokat ne is említsünk.

S ha a néprajz fogalommal így vagyunk, mennyivel inkább pontatlanok a kultúráról, a népről és a hagyományról alkotott fogalmaink. Jóllehet a néprajztudományon belül is állandóan viták keresztüzében álló fogalmakról van szó, azonban a tudományos viták mindig a lényeg körül forognak, azt igyekeznek újra és újra fogalmazni az egyre halmozódó tényanyag birtokában, amely kikényszeríti súlyával, hogy más-más nézőpontot is figyelembe vegyünk, finomítsuk ezeket a munkaeszközként használt alapfogalmakat. A Rálátás olvasói számára e három fogalmat szeretném egymást követő kis írásokban egy-egy szemléletes példa segítségével megvilágítani társadalomnéprajzi szempontból.

*

A kultúra

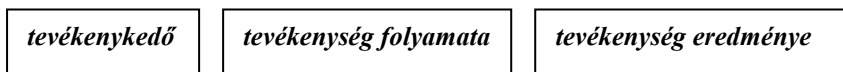
1. A kultúra fogalmán nagyjából mindenki tudja, hogy mit értünk. Legalább erre következtethetünk abból, hogy különböző szókapcsolatokban többnyire helyesen használjuk. A magyarban e régóta polgárjogot nyert jövevényszónak leginkább a *műveltség* szavunk felel meg. Minden további nélkül szokás egymás helyett használni: a művelt ember azonos a kulturált emberrel; ha egy nép vagy népcsoport kultúrájáról beszélünk, akkor azon annak műveltségét értjük; a kultúrház vagy művelődési ház azonos fogalmak. Felesleges a példákat szaporítani, azt hiszem ezzel mindenki egyetért. Azonosíthatjuk a latin és magyar szót azért is, mert mindkét szónak az alapvető jelentése szinte azonos. A latin *cutura*, illetve a *colo* ige '(meg)művelés, illetve 'művel' értelmű. A magyar, valószínűleg urali korból származó *mű* illetve *művel* szavunk pedig első említésekor 'munka, munkálkodás, cselekedet, tevékenység' jelentéstartalmú. A két szó a nyelvi fejlődés, jelentés gazdagodás során igen hamar minőségi vonást is ölt, amennyiben mindkettő az alkotásra, mint fontos jellemzőre is utal (a megművelt föld, a szellem kiművelése, alkotás létrehozása). A harmadik szavunk a *csinál* a szláv eredetű, s a *csin* 'rend, sor, méltóság, ízléses külső', igei alakja a *csinál* pedig 'készít, javít, cselekszik, tesz' jelentésű a magyar nyelvben, de valamennyi szláv nyelvben is. Az sem kerülheti el a figyelmünket, hogy mindhárom szó első, második felbukkanásakor a föld megművelésére, a föld munkával való javítására, *művelésére* is utal.

Az egyértelmű és egymásnak megfelelő jelentések, azonban nem könnyítik meg a kultúra fogalom tartalmát pontosan leírni akaró ember dolgát. Valójában a kultúra fogalmának pontosabb meghatározása szinte lehetetlen, éppen a beszédhelyzet, a szókapcsolatok változatossága, s a bennük rejlő és a fogalmat meghatározó, árnyaló egyéni tartalmak miatt. Ez nemcsak a közfelfogásra, a köznyelvre igaz, hanem a tudományos meghatározásra is. Két amerikai antropológus (Kroeber, A.L. és Kluckhohn, C.) 1952-ben majd másfélszáz kultúra meghatározást gyűjtött kötetbe és vetette ezeket össze egymással. Arra az eredményre jutott, hogy ezek kb. hét, tendenciájában egymáshoz közel álló, de tovább differenciálható csoportba sorolhatók, s ami lényeg: *valamennyi elfogadható a maga szempontjából*. Minden attól függ, hogy a fogalmat mire és milyen cél érdekében használja az illető kutató. Amikor pályám elején használható kultúra fogalomra volt szükségem, elfogadtam Gunda Béla professzoromnak azt Malinowskira felfogására is utaló tömör és meglehetősen profán meghatározását, mely szerint „*a kultúra az, amit az ember maga köré csinál*”. Ezt minden diákja megértette.

Ebben benne van, hogy *az ember hozza létre a kultúrát, azaz az emberen kívül más teremtett élőlénynek nincs kultúrája*. Ha ilyenről beszélünk (pl. állat vagy növény kultúra), akkor az az állat vagy növény világ antropomorfizálása, az emberi viszonyok kivetítése az állatokra és növényekre bizonyos hasonlóságok alapján. Benne, hogy *az emberi tevékenység során keletkezik, hisz az ember csinálja*. S benne, hogy ahol *az ember megjelenik és tevékenykedni kezd, az nyomot hagy maga után, azaz az embert körülvevő világ e tevékenység révén megváltozik*. Sőt az is benne foglaltatik, hogy *az embert minősíti is mindaz, amit tevékenysége révén létrehozott*. Jellemző az egyes emberre, az emberi közösségre, társadalomra, hogy *mivel veszi magát körül*. E tekintetben a *csinál* szavunk a tevékenykedik, de a teremt szónál is kifejezőbb, enyhé pejoratív íze miatt. A *tevékenykedik, tevékenységgel létrehoz* közömbös, érzelemmentes szó, a *teremt* pedig túl emelkedett. Mindkettőnél kifejezőbb és sokrétűbb a *csinál*. Ám éppen ilyen tulajdonsága miatt tudományos terminus technicusként nem alkalmazhatjuk (talán nem is illő).

Amikor a kultúra fogalmat társadalomnéprajzi értelemben (tehát egy sajátos nézőpontból) megfogalmaztam más szavakkal írtam le ugyanezt a meghatározást: *a kultúra az emberi tevékenység és annak eredménye*. Ebben az emberhez kötöttség, a teremtő folyamat (csinálás) és ennek kézzel fogható végeredménye, produktuma épp úgy benne van, mint a Gunda Béla-féle szellemes, de profánabb meghatározásban. Egyedül arra nem utal közvetlenül, hogy ezek a produktumok közvetlenül is körül veszik a tevékenykedő embert. Jobban hangsúlyozza azonban azt, hogy a tevékenységnek kézzelfogható eredménye van. Ha pedig ez igaz, akkor természetes az is, hogy az ember a tevékenységgel saját környezetét is alakítja, gazdagítja vagy netalán éppen szegényíti. A tevékenység jellemző az emberre, a produktumból egyaránt következtethetünk az előállítóra és a tevékenységi folyamatra.

Sematikusan így ábrázolhatjuk:

Ezt együttesen nevezzük kultúrának vagy műveltségnek.

A néprajztudomány a kultúra mind három összetevőt egyaránt vizsgálja. Hiszen *alapvető feladata, hogy a tevékenykedő embert (egyes ember vagy közösség) minél alaposabban megismerje*. Ezt pedig cselekedetei és cselekedetei eredményeként létrejött produktumainak segítségével érheti el. Az élő, tevékenykedő, alkotó emberről akar képet adni, s azoknak természetét, egymáshoz való viszonyulásait, természeti és teremtett környezetével való kapcsolatát törekszik minél alaposabban megérteni. Teheti ezt, mert az *élő közegben* kutat, s ezért szerencsésnek mondhatja magát. A humán tudományok közül ugyanis ez nem mindenkinek adatik meg.

A régész pl. a kultúrának csak bizonyos részeit ismerheti meg. Előtte a tevékenység eredménye, leginkább tárgyi valósága jelenik csak meg, s az sem egészében, hiszen vannak romlandó anyagok, amelyekről alig tudhatunk valamit. Am ebből is megfelelő módszerrel meglevenítheti az egykori életet, s következtethet a tevékenységi (létrehozó) folyamatokra és magára az emberre, az emberi közösségre is. A történész sem közvetlenül vizsgálja az embert, hanem bizonyos megnyilatkozásainak segítségével. Ezekből olykor szó szerint is az egykorú ember szólal meg (bizonyos típusú írásos források), de mégsem hasonlítható ez a régészetenél teljesebb és közvetlenebb forrásanyag a néprajzéhoz vagy a szociológiáéhoz.

Amennyire előny a néprajz számára, hogy az eleven, teljes kultúrát vizsgálhatja, oly mértékben hátrány is. A valóság teljes egészében zúdul a kutatóra lényeges és lényegtelen elemeivel együtt. Az objektív és szubjektív tények elválaszthatatlanul jelennek meg mind a kutató előtt, mind a kutatóban, s roppant nehéz ebben a dzsungelben rendet vágni. Kiszűrni a meghatározó elemeket, összefüggéseket és elválasztani az esetlegestől, amelynek pedig a legtöbbszor erős színező ereje van, s ezért félrevezető. Már pedig a tudomány alapvető feladata: *a valóság hiteles rendszerét azonos értékkel átmenelni a tudomány rendszerébe*. Azok a tudományok, amelyeknek nincs módjukban az eleven kultúrával foglalkozni és csak a kultúra bizonyos összetevői állnak rendelkezésére, mint pl. a már említett régészet, sokkal egzaktabbnak tűnnek kívülállók számára, mint a néprajz. A feltárt kulturális javakat (produktumokat) áttekinthetően tipologizálják, kronologikus rendbe állítják táblázatokba foglalják, határozottabban egy térhez köthetik, s világosabb rendszert alkothatnak a tudomány számára, mint a néprajz. Természetesen ez nem ilyen egyszerű. A régészeknek

is megvannak a maguk nehézségei, *s éppen azért, mert nem áll a teljes valóság, az eleven élet rendelkezésükre, már pedig ők a tudomány segítségével ezt akarják feltámasztani a múltban*. Most a történettudomány nagyon is összetett problematikáját nem is akarom feszegetni. Azért is egyszerűbb a régészetet ellenpéldaként idéznem, mert László Gyula szerint „a régészet megfagyott néprajz”, azaz a kultúra nem teljes egésze, hanem csak a tevékenység eredményei (művei, alkotásai) állnak rendelkezésére, s ebből kell következtetnie magára az emberre, az egykori emberi közösségekre.

Ma kacsul vissza kell térnem azokhoz a szavakhoz, amelyeknek alapjelentéseit írásunk elején összevetettük egymással. Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy valamennyi magában rejt egy olyan vonást, amely túllép a későbbi kultúra meghatározásokon, illetve a kultúra meghatározások bármely szempontból is nézzük őket nem elsődlegesen foglalják magukba. Ez pedig a kultúra és a minőség összekapcsolódása. A latin kultúra, a magyar művelődés, a szláv csín alap jelentésében ha nem is tartalmazza ezt a vonást határozottan, későbbi alakulása során mindenik ilyen tartalmúvá válik. Az a tevékenység amely a környezetben változást idéz elő kétségtelenül pozitív értelmű változásra utal. Ez jut kifejezésre a 'kiképzés, nemesítés, a mű, művelés, a rend, csinosság, gondozottság' jelentésekben, amely egyaránt vonatkozik az emberre magára, mint testi, szellemi (lelki) lényre, alkotó tevékenységére (fizikai és szellemi munkájára), ennek eredményére a tárgyi és szellemi alkotásokra. Az, hogy ezek hogyan kapcsolódnak össze, s lesznek egységes egész kultúrává (műveltséggá) az társadalmi és erkölcsi kérdés. A csinál szavunkban, ha benne is van a pozitív értéket jelentő 'csín' jelentés, abban a szókapcsolatban, ahogyan Gunda Béla használta jó adag negatívum, borsos pejoratív íz is keveredik, legalább ilyen asszociál (becsinál, maga alá csinál). Azaz a szó eredeti értelmét (szláv nyelvekben: rend, rendet tesz, sor) időközben elfedte egy másik, vele épp ellentétes tartalom. Nemcsak a szó gazdag jelentése, más irányú fejlődése, hanem ez az ellentétes tartalom is lehetetlenné teszi, hogy igazi tudományos terminus keletkezhesék belőle. Amikor elemeire szedjük a kultúrát, s ezek egymáshoz való viszonyát, összefüggés rendszerét tanulmányozzuk, ezt a pozitív értéket a sorba nem illeszthetjük bele. Ez nem alkotóelem, hiszen ugyanilyen a szerkezete a kultúrán kívüli, negatív előjelű 'kultúrának' is. E rendszerbe kívülről viszek be meghatározót (noha a kultúra és műveltség szavunkban eredendően benne van ez a minősítés), amikor azt mondom, hogy *a kultúra az emberi tevékenység és annak pozitív előjelű eredménye*. Minden egyéb kultúrán kívüli vagy kultúra alatti jelenség, mert negatív előjelű. Ha nem is így szokták meghatározni az úgynevezett *szubkultúrát*, mi ezt értjük rajta. A szubkultúra ugyanúgy jellemezhető az egyes embert, az emberi közösséget, mint a minőséghez kötődő valóságos kultúra, s világos az is, hogy mindkettő azonos szerkezetű. Hatása azonban merőben más. A következőkben csupán az értékkel, minőséggel rendelkező valóságos kultúráról és annak természetéről szólnok.

A debreceni KLTE Néprajzi Tanszékén 4-5 évtizeddel ezelőtt még meglehetősen kevés hallgató volt. A négy-öt évfolyamon 15-20 hallgató volt, ezek keményebb magja – mert szimpatizánsok is voltak – szinte családtként élt együtt. Mindenkinek volt egy asztalfőlkja, megszokott helye a szemináriumban, ahol este tíz óráig bent voltunk szabad fotólabor- és könyvhasználat mellett. A fotó előcsarnokában volt az u.n. *kastu*, ahol az élelmiszert tartottuk (menzáról felhozott ebéd maradékot, hazulról származó szalonnát, kolbászt, lekvárt, ritkán és titkon egy kis borocskát is). Ki-ki végezte a dolgát vagy azután járt. Órák szünetébe és utána a néprajzosoknak volt hová menni megpihenni, dolgoztatni és esténként beszélgetni. Nagy előny volt ez. Földrajz, történelem, magyar, német, orosz, francia szakos hallgatók fő- vagy mellék szakos néprajzusként mindig szolgáltak valami újdonsággal, felhívták a figyelmet régi és új könyvekre, megbeszélhette mindenki ilyen-

olyan témájú készülő dolgozatát másokkal, készülhetett szatmári vagy zempléni fálvakban való gyűjtésekre, vitatkozhatott másokkal szelidebben, vehemensebben a legkülönbözőbb témákról. Napközben Gunda Béla professzorhoz (a 12-1-ig tartó fogadóóra kiírás ellenére) bárki bekopoghatott értelmes dologgal, csak úgy, mint Szabadfalvi Jóska bácsi akadémiai kutatóhoz vagy Ujváry Zoli bácsi tanársegédhez. Pihenni ők is át-át néztek hozzánk, belekóstoltak olykor szerény vacsoránkba, s mindenek fölött részt vettek a beszélgetésben, vitákban, de soha nem használva tekintélyüket. Szóval igazi közösség volt ez, igazi műhelye a néprajznak, a kutatók képzésének. Aztán mindenki elindult útján, s lett belőle ami lett, írt amit írt. Az nem kétséges, hogy az intézet mindenkinek felajánlott egy azonos súlyú poggyászt. Sajnos mindez a múlté. A mai, nagyra nőtt létszám miatt ez kivitelezhetetlen.

De nem a nosztalgia, avagy a mellébeszélés miatt idéztem fel az egykori tanulóévek körülményeit és hangulatát. Nem eltéríteni, hanem éppen megerősíteni szeretném a kultúráról eddig elmondottakat és egy szemléletes, e közegeből felidézett példa segítségével próbálok megjeleníteni, hogy mit is jelent a minőség, az érték a kultúrában. Akkor, s azóta is így látom és ítélem meg a kultúrát.

Az ötvenes évek közepétől a néprajzban szovjet példa alapján erősen szorgalmazni kezdték a munkás folklór, a munkás hagyományok (ekkor az életmód kifejezést még nem használták) gyűjtését. A néprajz szakon úgymond nem kapkodott e téma után senki sem, még azok is megkerülni igyekeztek, akik munkás vagy városi származásúak voltak. Ettől függetlenül azonban többször felmerült ez a kérdés is és esti beszélgetések tárgya is volt. Akadt, aki védelmébe vette, akadt aki nem tartotta a néprajz illetékességi területének a munkás kultúra vizsgálatát. Egyik alkalommal azonban heves vitára került sor. Ugyanis megjegyeztem, hogy a munkásságnak nincsenek hagyományai, leszámítva néhány nagyobb múltú ipari vidéket, Budapest bizonyos részeit. Ha pedig nincs hagyománya, a néprajz mit sem tud vele kezdeni, hiszen nem illik tárgykörébe. Kissé merev diákos okoskodás volt, ám éppen ezért kerültek ellenzői, s élénk vita bontakozott ki. Én úgy éreztem, hogy igazam van. Ugyanis a hivatalos irányelvek, akkor „direktíváknak” mondták ezeket, egy kalap alá vette a már említett, valóban sajátos kultúrával rendelkező munkásságot és a lumpen elemeket, sőt éppen ezeket a lecsúszott, vagy fel sem emelkedett, akkor „mérhetetlenül elnyomott” mondott proletárokat tekintették forradalom hajtó erejének. A szociáldemokrata munkáseszmény helyett a jövőt Gorkij „Éjjeli menedékhely”-ének lakóival kívánták helyettesíteni. Az előbbieket „munkásarisztokrácia”, „Peyerista áruló” névvel bélyegezték meg (legjobb barátom tisztos polgári életet élő nyomdász apját elüldözték Debrecenből és bár ott inasból főkorrektorságig küzdötte fel magát, Egerben maltert hordott évtizeden át), a Luka-, Szatyin-féléket a forradalom bázisainak nevezték. Nos, mikor tagadtam a munkásság kultúráját erre a különbségtétellel gondoltam. Ilyen közegben és ezért fejtettem ki véleményemet a kultúráról egy példa segítségével.

Még a zenei előképző első évében tanultuk ezt a három strófás népdalt:

*Virág Erzszi az ágyát
Magasra vetette.
Kara István kalapját
Rajra felejtette.*

*Hozd ki Erzszi kalapom,
Hadd tegvem fejembe,*

*Hogy ne nézzen minden lány
Ragyogó szemembe.*

*Ki is hozta kalapját,
Fejébe is tette.
Nem is nézett minden lány
Ragyogó szemébe.*

Miről szól az az egyszerű párosító dal?

Virág Erzszi eladósorban lévő lány, aki – mert eljött az ideje – szeretne férjhez menni. S nem is akár hogyan, s akár kihez: lehetőleg minél vagyonosabb, hozzá illő legényhez. A paraszti tisztaszoba legfőbb díszé az ágy, amely vidékenként másként, de ott mindenki által ismert rend szerint van felvetve. Az ágyon az eladó leány szemlére teszi staffirungját (annak egy részét), amelyet anyjával maga készített (font, szőtt, hímzett). A magasra vetés nemcsak technika kérdése, hanem a mód kifejezője is. Minél gazdagabb a staffirung, annál magasabb ágyat vethetnek fel belőle, annál több díszes párna mutatja hímzett, slingelt, staffirozott végét, amely egyben a leány ügyességéről, szorgalmáról és igényességéről is bizonyosságot. Régen tucatban számoltak, amiből a teljes egység 12 volt. Az eladó lány a hagyományok szerint szinte országszerte ezzel, illetve ennek tört részeivel kellett, hogy rendelkezék, ha férjhez akart menni. Három-hat- (kilenc)- tizenkettő volt mindenkiből: párna-, dunnahaj, lepedő, törölköző, szakajtóruha a teljes staffirunghoz tizenkettő, bizonyos dolgokból (pl. kitömött párna, dunna, ünnepi vagy gyász esetére készített asztalterítők, tükör takarók, testi ruhák) kevesebb is elegendő volt. Egy teljes staffirungól lehetett az ágyat legszebben, legtornyosabban felvetni, s ez egyben kifejezte az eladó lány módját is. Mindezt a lakodalom előtti ágyvitelkor közszemlére is tették, s a közösség igaz voltáról meggyőződhetett. Az ehhez kapcsolódó szokások, a szokás gyakorlói (legény cimborák) gondoskodtak arról, hogy hiteles is legyen.

A leány iránt érdeklődő, a házasodást komolyan fejében forgató Kara István jól ismerte Virág Erzsit, hiszen együtt nőttek fel, egy közösség tagjai voltak. A fonóban, ahol a fonál a megszőtt staffirung alapanyaga készült már régen megismerhette a lány ügyességét, rátermetségét, szépségét, asszonynak való voltát. De látta őt egy hagyományos közösségben munka közben a földeken – de csak hogy a témához közel maradjunk –, a kender földön nyüvéskor, az áztatóban, a kender törésekor, finomításakor (dörzsölés, gerebenezés, héhelés) és sorolhatnók azon a kendermunkák sorát, melyeknél elő- vagy hátramosztítóként a legények s ott voltak, segítettek. Itt szemelte ki a legény a leányt, s a kettejük közötti kapcsolat vált egyre szorosabbá. Ezt elősegítette a fiatalok közössége, az a banda amelyikbe tartoztak, s akik élénken figyelték viszonyuk alakulását. Az udvarlás azonban egy hagyományos közösségben nem volt egyszerű. Komoly szabályai, korlátai voltak a két nem közötti kapcsolat módjának. Számos alkalommal kellett hazakísérnie a lányt legény cimboráival együtt a fonóból, egyéb helyekről, hogy pár percig, amíg illendő volt vagy amíg a figyelő szülők rájuk nem szóltak, egymással lehessenek a kapuban. A kapun belülré, még inkább a házba csak bizonyos ünnepek alkalmával, bizonyos napokon juthatott be a legény, akkor is csak legény barátaival együtt (ünnepek köszöntéskor, locsolkodáskor, néhol májfa állításkor).

Itt annak a pillanatnak vagyunk tanúi a szokásrend szerint, amikor a legény éppen kinyilvánítja szándékát a lánynak a és szüleinek, hogy komoly szándéka van. Pontosan nincs leírva, de csak így történhetett: együtt hazakísérték a leányt többen is, majd rövid beszélgetés után távoztak. Ki-ki fogta a kalapját és elköszönve az ott ülő szülőktől kiléptek

a pitvarba. Kara István azonban az ágyon „felejtette” a kalapját. A felejtette szót kissé ironikus hangulata miatt tesszük zárójelbe. Ugyanis a felejtés szándékos volt. A kalap (korábban süveg) szimbolikusan a kalapot viselő személlyel azonos, azt képviseli. Ma is szélteben-hosszában használjuk ezt a mondást pl. egy házasságra célozva: „Ki viseli a kalapot?” Azaz, ki az úr a háznál? Ki a főnök? A kalapot másokkal találkozáskor megemelik a tisztelet jeléül. Régebben „megsüvegelték”. A kalap kifejezte a mondás szerint az illető társadalmi állapotát is: „Mindenki olyan kalappal köszön, amilyen neki van.” A kalap a főség, a férfi szimbóluma. Ezzel egy hagyományosan élő közösségen belül mindenki tisztában volt.

S tisztában volt azzal is, hogy mit jelent az, hogy a kalapot valaki a felvetett ágyra teszi. Azt, hogy a legénynek immár komoly szándéka, hogy leendő kérének tekintsék. Az ágy a leány, a kalap a legény szimbóluma. Az, minden belemagyarázás nélkül. Ezt maga a szokás igazolja vissza. A legények a tiszta szobában, ahol a felvetett ágy volt, a kalapot vagy az asztalra vagy maguk mellé a lócára tették vagy a kezükben tartották. Aki a leány tisztasága, szorgalmassága felől meg akart győződni a beregi Tiszaháton, pl. a szekrény tetejére tette fel, s elmenvén megnézte, hogy nem poros-e? Leporolja-e a leány a szekrény tetejét is? A kalap ágyra helyezése azonban mást, immár komoly szándékot jelentett. Látták ezt a szülők, a legény cimborák, mindenk előtt a leány. Nem kellett magyarázkodni. Értették jelbeszédet.

A következő strófában tovább folytatódik ez szimbolikus jelbeszéd. Kara István nem megy vissza, amikor „észreveszi”, hogy az ágyon „felejtette” a kalapját, hanem szól az őt kikísérő lánynak, hozza ki, hogy a fejébe tehesse. Azt pedig, hogy miért már nem is Erzsinek mondja, hanem inkább csak gondolja. Ha a leány kihozza, ezzel jelezi, hogy elfogadták az udvarlást. Ilyenkor a szülők sem szólnak, ha kicsit tovább maradnak kint. Ezzel az aktsussal mintegy elfogadja a család a legényt, aki lányos napokon már nem kell, hogy csapatostól jelenjen meg a háznál, bemehet egyedül is és a szülők jelenlétében töltheti idejét a lánnyal. A lány „kifogott szerető” lesz, ahogy ezt pl. Szatmárban mondják. Külön jogai vannak: hazakísérésben, látogatásban, táncban. Ugyanakkor, mint ez a dal szövegéből is kiderül, a kihozott kalappal való elfogadás a legényt is kötelezi. Nem nézhet többé más lányra, sem az ő szemébe más akárki lánya. Tisztelik ezt a legény barátok, a leány cimborák, együtt valóknak, összetartozónak tekintik őket. Azaz mind a család, mind a fiatalok közössége, majd mindkét család és azok rokonsága elfogadja a kapcsolatot. Nem akadályozzák, nem zavarják meg ezt az állapotot, hanem éppenséggel védik, hogy végül lánykérés, kézfogó, majd házasság legyen belőle. Ami itt a magasra vetett ágy, s a kalap körül történik udvarló szokásaink között nem egyedülálló. Hogy csak egyet említek: hasonló szimbolikus jelbeszéd van a mögött a szólás-mondás mögött, hogy „Kitették a szűrét”. Azaz a legénynek ezzel finoman tudtára adják, hogy a család nem látja szívesen közeledését.

A harmadik strófa már csak megismétli a másodikat, de múlt időben, s befejezett lezárt tényként közli, hogy létrejött és elismertté vált a kapcsolat. Ezzel lezárult az udvarlásnak, legény és leányéletnek egy szakasza, minden a szokásrend szerint alakult.

Végezve a szöveg magyarázatával, röviden azt mondhatjuk: *ez a kultúra.*

Az pedig, ha a kocsmából haza tántorgó lumpen proletár lerúgja csizmáját vagy cipőjét, micisapkáját bevágja a sarokba és ruhástól leheveredik, másnap pedig káromkodva keresi, hogy hova a fenébe lettek, fenyévnvi távolságra áll a kultúrától.

A kultúrának szigorú kialakított *rendje* van, a rend lehetővé teszi, hogy az egyes tárgyak, helyek, helyzetek, cselekedetek, szavak, gesztusok közérthető jelekké, szimbólumokká váljanak, amit a közösség tagjai értenek, olvasnak bennük, élnek velük.

Értékét az adja, hogy segíti az egyént és a közösséget élete megtartásában minden körülmények között.

Annak idején egy esti vita alkalmával nagyjából ezeket mondtam el, s ma is így látom a kérdés lényegét. Kicsit talán kihegyezett, s szélsőséges szembeállítás az a dolgoknak, de mégis a lényegre tapint. Igazságát, s részleteit csak akkor érthetjük meg igazán, ha a másik két fogalmat (nép és hagyomány) is hasonló módon elemezzük. Nyilvánvalóvá válik majd számunkra, hogy mi is alakítja ki ezt a rendet, illetve miért nem alakul ki rend mindenütt. Fény derül arra is, hogy milyen szerepet játszik a kultúrában az idő, a múlt, s mi különbözteti meg a rendszereséget, az egyszerűségtől, alkalmiságtól. Mit jelent a kultúrában a mélység. Ha ezek feltárulnak és egységes egészé állnak össze, akkor sok minden megvilágosodik még és oldódik a merevség, nem tűnik szélsőségesnek felvázolt kultúra értelmezésünk sem.

BÁRTH DÁNIEL

Telegdi Miklós szertartáskönyvének művelődéstörténeti forrásértéke

A XVI. századi magyar művelődéstörténet egyik kiemelkedő egyénisége, Telegdi Miklós (1535–1586) életével és munkásságával már sokan, sokféle megközelítésből foglalkoztak.¹ A vizsgálatok egy része a korszak hitvitáiban és felekezeti forrongásaiban való részvétele alapján értékelte a jobbágyfiúból püspökké emelkedett katolikus egyházi vezető személyiségét. Különösen a XVI. század második felének egyik legkiemelkedőbb protestáns alakja, Bornemisza Péter és Telegdi között kialakult híres hitvita fennmaradt dokumentumai keltették föl az egyház- és művelődéstörténészek figyelmét.² Kettejük párhuzamos életrajza, személyisége, műveltsége és sziporkázó érvelési technikája méltán összevethetőnek bizonyult, és a felekezeti determinációtól mostanra már (jobbára) mentes utókor műveik olvasása által önfeledten kalandozhat a páratlan értékű adatok soha ki nem fogyó kavalkádjában.

Telegdi Miklós ránk maradt művei közül a legnagyobb figyelem – érthető módon – prédikációs gyűjteményét övezte, amely a magyar nyelvű irodalom egyik kiemelkedően becses darabja.³ *Az evangeliumoknac ... magyarázattya...* néhány jellemző mondata és leírása a történeti szokáskutatás alapvető kézikönyvébe is bekerült.⁴ Azonban – néhány elejtett megjegyzéstől és főként átvételből származó, futólagos hivatkozástól eltekintve⁵ – sem a néprajzi-folklorisztikai, sem általában a művelődéstörténeti kutatás nem foglalkozott érdemben Telegdi nem kevésbé tanulságos művével, nevezetesen az általa összeállított esztergomi szertartáskönyvvel.⁶ Miután legújabbán egy nagyobb terjedelmű munka kapcsán több esetben behatóan vizsgáltuk az említett könyv bizonyos tartalmi vonatkozásait⁷, felmerült bennünk a műben rejlő, eddig kevésbé kiaknázott forráslehetőség átfogó bemutatásának igénye. Egy efféle részletező elemzés ugyanakkor csak egy nagyszabású tanulmány keretében végezhető el, amelyre még nem vállalkozunk. Írásunk célja most csak a figyelem felkeltésében és a későbbi elemzés néhány aspektusának felvillantásában keresendő.

A látványos, példászerű karriert befutott egyházi vezető esztergomi kanonokként és (1579-től) címzetes pécsi püspökként 1582-ben kapott megbízást a főpásztor nélkül maradt esztergomi egyházmegye vezetésére. Adminisztrátori minőségében meghozott intézkedései élen szerepelt az esztergomi rituále megújítása. Az általa 1583-ban, Nagyszombatban kiadott *Agendarius*⁸ a katolikus szerkönyv-történet egyik legfontosabb

darabját jelenti, amely – egy átalakulásokkal teli korszak termékeként – nagy mértékben meghatározta a következő évszázadok hazai liturgiáját.

Az *Agendarius* közvetlen előzményét⁹, az 1560-ban megjelent *Ordo et ritus*-t nem kisebb egyházi személyiség, mint Oláh Miklós állította össze a főegyházmege papjai számára.¹⁰ Ez a negyedszázaddal korábbi szertartáskönyv még teljes egészében a középkor végi magyarországi rítust foglalta magába, amely a XV. század végétől változatlan formában öröklődött át a nyomtatott szerkönyvek többszöri kiadásain keresztül. A katolikus reformok megindulását és fokozatos kiteljesedését eredményező tridenti zsinat (1545-1563) határozatai elsőként a Telegdi-féle *Agendarius* lapjain éreztették hatásukat a szentségi liturgia vonatkozásában. E lényeges körülmény mellett a szerkönyv jelentőségét növeli, hogy több mint négy évtizeden keresztül, egészen a Pázmány Péter által kiadott és kötelezővé tett *Rituale Strigoniense* (1625)¹¹ megjelenéséig hivatalosan érvényben maradt. Területi érvényessége nem csak az esztergomi érsekség fennhatóságára terjedt ki, hiszen a XVII. századig más egyházmegyéből származó, hivatalos szerkönyv nálunk nem látott napvilágot. Az *Agendarius* példányainak elterjedéséhez hozzájárult, hogy a könyvet Telegdi halála után lényegileg változatlan formában újból megjelentették. Az 1596. évi kiadás szövege mindössze két magyar nyelvű (esküvői és temetési) beszéddel bővebb az első kiadásnál.¹² Telegdi művének jelentőségét tovább növeli az a körülmény, hogy midőn Pázmány – az 1614-ben kiadott *Rituale Romanum* mintájára – átdolgozta az esztergomi szerkönyvet, az általa nagy hangsúllyal figyelembe vett és megőrzött magyarországi sajátosságok kapcsán szinte teljes egészében az *Agendarius* szövegére támaszkodott. Így a Telegdi által kidolgozott rítusszövegek egy részének utóélete rendkívül hosszúnak bizonyult. Az 1625-ben kiadott esztergomi rituále ugyanis egészen a XX. századig – szinte egyöntetűsége törekve – meghatározta a hazai szentségi liturgia képét, és bizonyos elemek évszázadokon keresztül változatlan formában öröklődtek át.¹³

Amikor azt mondjuk, hogy Telegdi műve a reform-katolicizmus plasztikus kifejeződéseit hordozza magán, akkor mindenképp a szertartáskönyv nyelvi arányaira gondolunk. Nem árt időnként újra és újra tudatosítani, hogy a protestáns liturgia népnyelvűsége és a kora újkori katolicizmus latinitása, mint sokszor túlhangsúlyozott ellentét, több téren finomításra szorul. Középkori gyökerek nyomán a hazai adatok alapján egyértelműen kirajzolódik egy humanista egyházi irányzat képe, amely a XVI. században kísérletet tett a katolikus liturgia bizonyos elemeinek „vulgarizálására”. Több magyar és egyéb (német, szlovák, horvát stb.) nyelvű, latinból fordított szöveg fennmaradása bizonyítja e törekvés határozottságát a korszakban. Önálló tanulmány tárgya lehetne például annak a kéziratnak az elemzése, amelyet az *Ordo et ritus* egyik ránkmaradt példánya őriz, és a kötet *proprium*-bejegyzése alapján több mint valószínű, hogy a híres jogtudós, Mossóczy Zakariás tollából származik.¹⁴ A mintegy negyven oldalas kézirat több szertartás (keresztelés, asszonyavatás, úrvacsora, esketés, újasszony-avatás) menetét, az elhangzó imák és zsolnárok szövegét foglalja magába – ékes magyar nyelven. Mossóczy – váci püspökként – egyébként közeli kapcsolatban állt Telegdivel, akinek *Agendarius*-ában hasonló törekvés figyelhető meg a népnyelvű (latin eredetű kifejezéssel: vulgáris) szövegek alkalmazása terén. Noha az általunk vizsgált szerkönyv az előírásokat tartalmazó rubrikák és az imádságok latin nyelvezete révén nagyjából nem magyar nyelvű, mégis – a benne rejlő prédikációk és egyéb szövegrészek miatt – ez a könyv a hazai rituále-történet legtöbb népnyelvű textust magába foglaló kötete. (Természetesen ez a kijelentés a latin liturgia hegemoniáját végleg eltörlő második vatikáni zsinatot megelőző korszak viszonylatában értendő.) Telegdi érezhetően arra törekedett, hogy a szertartást végző papok számára használható mintát adjon a különféle liturgikus alkalmakkor (keresztelés,

bérmálás, esketés, temetés, gyóntatás, betegek kenete és vigasztalása) elmondandó beszédekre.¹⁵ Erre sem a korábbi, sem a későbbi esztergomi rituálékban nem volt példa.¹⁶ Emellett a hívekkel történő kommunikáció – némely szertartások (keresztelés, esketés, gyónás) esetében nélkülözhetetlen – párbeszédeinek szövegeit is két nyelven, latinul és magyarul közölte az *Agendarius*. Erre sem akadt példa a korábbi hazai szertartáskönyvekben. Később Pázmány – Telegdi nyomán – az utóbbi, ominózus részeknél szintén a többnyelvű változat mellett döntött, miután az esztergomi főegyházmege nemzetiségi viszonyainak megfelelően a latin mellett magyar, német és szlovák nyelven közölte a hívek aktív részvételét igénylő szövegeket. A szentségi liturgia népnyelven rögzített elemei művelődés- és mentalitástörténeti szempontból egyaránt kiemelkedő jelentőségűek, mivel valójában leginkább csak ezek gyakorolhattak közvetlen hatást a latinul nem tudó hívekre és áttételesen a népi kultúra egyes megnyilvánulásaira, amelyek hátterében az efféle elemek sokszor egészen nyilvánvaló módon felfedezhetők (vö.: szertartásparódiák). Emellett az anyanyelvi liturgia gondolata, amely Telegdi, valamint néhány hasonló törekvésekkel jellemezhető magyar és európai egyházi vezető esetében egyértelműen felfedezhető, egyúttal arra is rámutat, hogy a protestantizmus eme népszerű fegyverének jelentőségét az ellenreformáció is felismerte, és alkalmazni is igyekezett azt a liturgia némely területén.¹⁷

Az említett szövegek mellett az *Agendarius* egyéb magyar nyelvű részeket is magába foglal. Telegdi harminc oldalon keresztül egy rendkívül részletes lelki tükröt közölt, mintegy segédletként a gyóntatást végző papok számára. A bűnökre vonatkozó kérdések keretét a tízparancsolat és a hét főbűn adta. Az eképpen elrendezett gyóntatási instrukcióban jóformán hemzsegnek a művelődéstörténeti keretben értelmezhető, történeti néprajzi tanulságokkal járó adatok. Ezek közül néhány már fölkelte a kutatók figyelmét. Különösen Telegdi egyik sokat idézett kérdése („*Énekkeltél-e, avagy hallgattál-e virág énekeket, melyekbe testi szeretetűl, és buja dolgokról volt emlékezet?*”) tett szert komoly ismertségre a folkloristák körében.¹⁸ A lelki tükrő teljes szövegének mentalitástörténeti elemzése azonban még a jövő feladata.¹⁹

Hasonlóképpen tanulságos lenne az *Agendarius* befejező részében található magyar nyelvű instrukció összehasonlító jellegű feldolgozása, amely a különféle ünnepek rendszerezését adja havonkénti bontásban, valamint azok kihirdetésének módozataira nyújt mintát. A XVI. századi ünnepstruktúra a korszak mindennapi életének kutatói számára hordoz fontos adalékokat az év napjai, az ünnepek típusai és fokozatai, valamint a bűjtők vonatkozásában.

Viszonylag kevésbé ismert, vélhetően középkori eredetű rítust rejt magában a kiközösítettek visszafogadásának (*absolutio ab excommunicatione*) szertartása. Ennek központi részét egy eskütétel képezte, amelynek szövegét nálunk elsőként Telegdi közölte. A háromféle magyar nyelvű esküszöveg közül a legrészletesebbet idézzük:

„*Isten tégedet úgy segéljen, boldog asszony, és mind a többi szentek, hogy ennek utána engedelmes léssz az anyaszentegyháznak, és a te lelki pásztorodnak. Továbbá, hogy Istennek segítségével meg oltalmazod magadat efféle vétektől, melyért ezúttal átokba estél volt. És akit megbántottál, megengeszteled, és ha mi kárt tettél, vagy ha valamivel tartozol neki, arról eleget téssz. Isten tégedet úgy segéljen.*”²⁰

A katolikus gyakorlatból később elmaradt szertartás párhuzamot mutat a protestáns eklézsiakövetés szokásával, amelyet a történeti és néprajzi leírások több helyről, alaposan dokumentáltak.²¹

Telegdi nemcsak a népnyelvű szövegek alkalmazása terén, hanem az általa összeállított szertartáskönyv struktúrájának tekintetében is a XVI. század második felében fölerősödött katolikus reformok hatása alatt állt. A „tridentí szellemiség” leginkább az *Agendarius* fejezetbeosztásában érhető tetten. A szerkönyv alapvetően két fő részre tagolódik. Az első, érezhetően hangsúlyosabb rész, amely a szentségek liturgiájával foglalkozik, terjedelmét tekintve az egész könyv kétharmadát teszi ki. Ehhez képest kevésbé hangsúlyozódik a másik fejezet, amely a szentelmények, áldások, benedikciók menetét és leírását tartalmazza. A szentségek fontosságának tudatosítása tükröződik a fentebb már említett prédikációkban is, amelyek általában didaktikus módon igyekeztek elmagyarázni a híveknek az adott rítusok jelentőségét és jelentését.²² Mindezen túlmutatva ezek a beszédek egyszersmind kiváló mentalitástörténeti források is. Telegdi reformszellemiségét mutatja, hogy az általa alkalmazott fejezetbeosztás gyakorlatilag az évtizedekkel később kiadott római rituále, valamint az annak nyomán összeállított, Pázmány-féle esztergomi szertartáskönyv beosztását előlegezte meg. Hasonlóképpen tanulságos, hogy az *Agendarius* már szinte semmit sem őrzött meg a középkori egyházi benedikciós gyakorlat mágikus jellegéből, hanem csupán a későbbi két-három évszázadban általánossá vált, nagyrészt „megtisztított” áldáskínálatot foglalta magába. Megjegyzendő, hogy Pázmány ezen az egyébként kényes ponton is Telegdit követte, midőn a Róma által nyújtott, részleges szabadságot kihasználva a hazai sajátosságok átörökítésére vállalkozott.²³

Telegdi Miklós szertartáskönyve a történeti szokáskutatás számára kiemelkedően fontos dokumentumot jelent, és beilleszthető a legjelentősebb XVI. századi egyházi forrásaink sorába. Utóbbiak egy részét sokszor idézték a hazai néprajzi tanulmányok és összefoglalások, így például a különösen népszerű forrásoknak számító protestáns prédikátorok verses és prózai megnyilvánulásait, amelyek gyakran éppen a katolikus szertartások kigúnyolásában és neveltségessé tételében merülnek ki.²⁴ Az általunk bemutatott szertartáskönyv részletes elemzése alkalmas lehet arra, hogy – figyelembe véve az érem másik oldalát – e rítusok valódi lefolytatásáról is képet kaphassunk. A szentségek kiszolgáltatásának menete és az erre vonatkozó előírások vizsgálatával árnyalható lenne az emberi élet fordulóihoz kötődő szokások történeti kérdéseiről eddig alkotott, kissé statikus kép, a szentelmények és benedikciók komparatív elemzése pedig az egyházi év bizonyos ünnepeihez, valamint az áldás-gyakorlat változásainak értelmezéséhez hozhat új adalékokat.²⁵

Többször kifejtett nézetünk szerint a történeti szokáskutatásnak – a vallási néprajzzal karöltve – fel kell vállalnia a korábban figyelmen kívül hagyott egyházi aspektusok fokozottabb vizsgálatát is egyfajta komplex, liturgia- és egyháztörténeti, történeti néprajzi és mentalitástörténeti megközelítés keretében. Az efféle vizsgálatok alapját mindenképp filológiai jellegű forráselemzések jelenthetik. Amennyiben a fenti rövid bemutatással sikerült ráirányítanunk a figyelmet egy ilyen szempontból releváns forrásra, már elértük célunkat.

Jegyzetek:

1. Az áttekintések közül mindössze kettőt idézünk: Both Ferecz: *Telegdi Miklós élete és művei. Irodalomtörténeti tanulmány.* Szeged, 1899.; Fényi András: *Telegdi Miklós (1535–1586).* Budapest, 1939. — Az eltérő megközelítésű előtanulmányok nagy száma ellenére azt mondhatjuk, hogy Telegdi életművének még hiányzik az átfogó, modern szemléletű, monografikus igényű összefoglalása.
2. Rupp Kornél: *Telegdi és Bornemissza.* Budapest, 1898. Ugyancsak Rupp adta ki Telegdi híres fejeletét, amelyből az irodalomtörténet Bornemissza „Fejtegetés” című művének tartalmát

rekonstruálni szokta: *Telegdi Miklós pécsi püspöknek felelete Bornemissza Péter fejtegetés című könyvére. Az 1580-iki kiadás után közre bocsátotta: Rupp Kornél.* Budapest, 1898. (Régi Magyar Könyvtár 12.) Bornemissza és Telegdi vitájához lásd még az ismert monográfiák megfelelő fejezeteit: Schulek Tibor: *Bornemissza Péter 1535–1584. A XVI. századi magyar művelődés és lelkeség történetéből.* Sopron – Budapest – Győr, 1939.; Nemeskürty István: *Bornemissza Péter az ember és az író.* Budapest, 1959.

3. Telegdi Miklós: *Az evangéliumoknak, melyeket vasarnapokon, es egyéb innepeken esztendoe által, az Anyaszentegyhazba olvasni es predicalni szoktanac, magyarázattyanac elsoe–harmadic resze.* I–III. Bécs – Nagyszombat, 1577–1580. (RMNY 374, 418, 474.)
4. Dömötör Tekla: *Naptári ünnepek — népi színjátás.* Budapest, 1964. passim.
5. Ezek sorából kiemelkedik Schram figyelemfelkeltő tanulmánya, amely a szertartáskönyvek történeti néprajzi forrásértékével általában véve foglalkozik: Schram Ferenc: *Agendáink néprajzi vonatkozásai.* Ethnographia LXVIII. (1957) 133–142.
6. A szertartáskönyv forrásértékét eddig jobbra csak könyvészeti és liturgiátörténeti oldalról vizsgálták. Lásd pl.: Ráth György: *Nyomatott szertartáskönyveink a római Rituale behozataláig.* Magyar Könyvszemle 1890. 163–191.; Rajner Lajos: *A Rituale-kérdés Magyarországon.* Budapest, 1901. — Protestáns oldalról foglalkozott Telegdi *Agendarius*-ának liturgiai kérdéseivel: Sörös Béla: *A magyar liturgia története I. A kereszténység behozatalától a XVI. század végéig.* Budapest, 1904. 326–337.
7. Bárh Dániel: *Esküvő, keresztelők, avatás. Egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon.* Budapest, 2005. (Szövegek és elemzések 1.)
8. *Agendarius. Liber continens ritus et caeremonias, quibus in administrandis sacramentis, benedictionibus et aliis quibusdam ecclesiasticis functionibus parochi et alii curati in dioecesi et provincia Strigoniensi utuntur. Quibus additae sunt, lingua vernacula, piae et catholicae aliquot exhortationes, ad eos, qui utuntur sacramentis, et qui eorum administrationi intersunt.* Tirnaviae, 1583. (RMNY 528.)
9. Telegdi szertartáskönyvének forrásait még nem tisztázta a hazai liturgiátörténet. Ehhez a vizsgálathoz részben adalékok nyújthatnak a püspök könyvtáráról készített jegyzékek szórványos adatai, amelyek azonban felettébb szűkszavúak és nehezen pontosíthatók. Telegdi könyvtáráról lásd: Nagy Gyula: *Telegdi Miklós pécsi püspök könyvtára 1586-ból.* Magyar Könyvszemle V. (1880) 37–50.; Tóth István: *Telegdi Miklós reneszánsz könyvtára.* Magyar Könyvszemle XCV. (1979) 272–284.
10. *Ordo et ritus sanctae metropolitanae Ecclesiae Strigoniensis quibus Parochi et alii animarum Pastores in ecclesiis suis uti debent.* In Aedibus Collegii Caesarei, Societati Jesu. Viennae, 1560. (RMK III. 474.)
11. *Rituale Strigoniense, seu formula agendorum in administratione Sacramentorum, ac caeteris Ecclesiae publicis functionibus.* Jussu et auctoritate illustrissimi ac reverendissimi Domini Petri Pazmany, Archi-Episcopi Strigoniensis etc. Nunc recenter editum. In Aula Archiepiscopali. Posonii, 1625. (RMNY 1346.)
12. *Agendarius. Liber continens ritus et caeremonias, quibus in administrandis sacramentis, benedictionibus et aliis quibusdam ecclesiasticis functionibus parochi et alii curati in dioecesi et provincia Strigoniensi utuntur. Quibus additae sunt, lingua vernacula, piae et catholicae aliquot exhortationes, ad eos, qui utuntur sacramentis, et qui eorum administrationi intersunt.* Complacentia et expensis, reverendissimi D. D. Ioannis Kuttassi, episcopi Jauriensis, ac per Hungariam cancellarii; elimatione vero et relectione Lucae Peechi fiscalis Ecclesiae Strigoniensis, secundario impressus. Tirnaviae, 1596. (RMNY 781.)
13. A hazai szertartáskönyvek történeti kérdéseiről: Bárh Dániel id. m. 20–29.
14. A kéziratot az Országos Széchényi Könyvtár őrzi (RMK III/474.). Tartalmát elsőként Ráth György ismertette: *Egy magyar R. C. Rituale a XVI. századból.* Irodalomtörténeti Közlemények V. (1895) 65–81.
15. Ugyanez a szándék vezrelte Telegdit híres posztillás könyve kiadásakor is. Erről bővebben: Molnár Antal: *Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572–1647).* Budapest, 2002. 427–428.

16. Az első ilyen jellegű szövegek a XIX. század közepén jelentek meg újra az esztergomi rituálékban. Pl.: *Rituale Strigoniense pro sacris functionibus frequentibus occurrentibus*. Budaë, 1858.
17. Telegdi törekvéseinek párhuzamai a korszak több európai katolikus szertartáskönyvében felfedezhetők. Ezek részletes bibliográfiai adatait lásd: Bárh Dániel id. m. 22., 227–236.
18. Vö.: Schram Ferenc id. m. 139.; Szabó T. Attila: *Haja, haja virágom. Virágénekek*. Bukarest, 1969.; Katona Imre: *Lira*. In: Voigt Vilmos (szerk.): *A magyar folklór*. Budapest, 1998. 367.
19. Egy ilyen elemzés elvégzéséhez jó kiindulást nyújthat: Erdélyi Gabriella: *Gyónás és áldozás a késő középkorban*. Századok 137. (2003) 525–548.
20. Az idézetet mai helyesírás szerinti átírásban közöltük. Lelőhelye: *Agendarius* (1596) 116.
21. Vö.: Illyés Endre: *Egyházfegyelem a magyar református egyházban (XVI–XIX. század)*. Debrecen, 1941.; Kósa László: *Protestáns egyházas szokások és magatartásformák*. In: Dömötör Tekla (főszerk.): *Magyar Néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság*. Budapest, 1990. 459–460.
22. A szentségek szerepének megerősödéséhez európai viszonylatban vö.: Delumeau, Jean: *Renezánsz*. Budapest, 1997. 99–123.
23. A kérdésről bővebben: Bárh Dániel: *Egyházi benedikciós gyakorlat a kora újkori Magyarországon*. In: Pócs Éva (szerk.): *Áldás és átok, csoda és boszorkányság*. Vallásetnológiai fogalmak tudományközi megközelítésben. Budapest, 2004. 30–46.
24. Lásd pl. Dömötör Tekla: *A magyar nép hiedelemvilága*. Budapest, 1981. passim.
25. Itt jegyezzük meg, hogy kutatásainkat az MTA–ELTE *Folklór Szövegelemzési Kutatócsoport* keretében, az Oktatási Minisztérium *Deák Ferenc Ösztöndíja* támogatásával végezzük.

P. SZALAY EMŐKE

Vár- és kincsmondák Biharban

A történeti mondák egyik csoportját a létesítmények keletkezéséhez, alapításához, helyekhez fűződő mondák alkotják. Ide sorolhatók azok a mondák is, amelyek egy-egy várhoz kapcsolódnak.

Az Alföld elsősorban nem úgy él a köztudatban, mint ahol az elmúlt századokban jelentős számú vár létezett. *Csorba Csaba* 1972-ben foglalkozott az alföldi várak kérdéskörével.¹ Ennek során megfogalmazza a következőket:

A korai várak várispánsági székhelyek voltak, amelyek többsége már a XI. század első felében létrejött. A megye és nemzetségek központok kutatása alapján feltehető, hogy a kialakuló nemzetségi arisztokrácia sorra épülő várai közül nem egy őskori erődítmény felhasználásával keletkezett.

A királyi vármegyék központjainak nagy részét már *Anonymus* is említi. *Csorba Csaba* az Árpádkorban az Alföldön 46 vár létét feltételezi, amelyek közül legjelentősebb *Bihar vára* volt, mint a dukátus egyik központja.

A XIV–XV századi várakat térképre vetítve látható, hogy az erősségek a Maros, Körösök, Berettyó, a Felső Tiszavidék és Bodrogsík területén csoportosulnak. Ennek okát keresve az alföldi nagybirtokok területi elhelyezkedésében talált feleletet a kérdésre. Ahol nagybirtokok voltak, ott vár is van, ahol viszont nem alakult ki nagybirtok, ott nem épültek várak sem. Tehát a várak építésében ebben az időszakban nem katonai megfontolások, hanem gazdasági tényezők voltak a meghatározók.

A XIV–XV. századi Magyarországon a vár lakóépület volt, amelyet azzal a céllal emeltek, hogy fegyveres támadásnak ellenállhasson. Építészeti részletei ennek megfelelően kifejezetten erődített jelleget viseltek magukon. A vár rendeltetése szerint a várúrnak és családjának hajléka, a hozzá tartozó uradalom gazdasági, politikai, igazgatási és igazságszolgáltatási központja. 1526-ig már 122 várról vannak adatok.

A XVI–XVII. században megváltozik a vár fogalma, ez természetesen a végvár vonalba eső erősségekre vonatkozik, amelyek felhasználásuk következtében az újkori erőd felé mutatnak, azaz úgy épített vagy átalakított épületek, amelyek kizárólagosan katonai célokat szolgálnak, így hadiépítészeti produktumok, művészettörténeti jelentőségük többé fel sem merül. A hadszínterektől távol lévő várak viszont továbbra is megmaradnak lakóépületeknek.

A várkastély átmenetet képez a középkori erődítményszerű és minden erődített részletet, illetve hadi jelleget nélkülöző újkori lakóépület között. A várkastélyok építése a XV. század végén akkor jelentkezett nálunk, amikor a várak kezdtek egyre kizárólagosabban hadi létesítményekké válni. Építésük a XVII. század végéig tartott.

A lőpor és az ágyú megjelenése nálunk nem változtatta meg a várépítés jellegét. Így, amíg megfeleltek mindkét funkciónak, a lakó- és gazdasági- épület jellegnek, nem alakították át őket,

A török korban változott a helyzet. Ugyanis ekkor a várak a veszélyeztetettség miatt a gazdasági központ és a lakóhely szerepét már nem tudták betölteni.

A XVI–XVII. században újabb fejlődésnek indult erődítés-építkezések során készült erősségek az akkori haditechnikához képest elmaradtak voltak. Jelentősebb ostromnak semmiképpen nem tudtak ellenállni, csupán kisebb portyák elleni védelmet jelentettek.

Bihar megyében az ekorbeli várak szinte kivétel nélkül folyók és vizek mellett fekszenek. Ha csak a legismertebbeket vesszük, Sarkad a Feketekörös, Esztár és Pocsaj a Berettyónál, Nagykerék az Ölyvös Ér, Szalonta a Kölesér egyik ága mellett fekszik.

Bihar megyében Csorba Csaba adataira alapján a következő várakról vannak adatok:

Adony

Pusztulásának ideje a XVI. század, birtokosai a Báthoriak voltak.

Adorján

Első említése 1285, birtokosai a Csákyak voltak. A Berettyó szigetére épült várról több monda megemlékezik.

Bajom

1514-ben említik először, amikor elpusztult, de újjáépítették. A Bajomi család kihalása után János Zsigmond, Bocskai István végül Petneháziné Király Anna tulajdona, 1660-ban pusztult el.

Bihar

Az egyik legjelentősebb vár. Első említése 1177-ből ismert. Már a XI. században püspöki központ volt. Legutóbb éppen a *Bihar Diéta* előző tudományos ülészakán *Selmecei László* foglalkozott ezzel a földvárral. A tudományos közvéleményben általánosan elterjedt feltételezés az volt, miszerint Bihar vára a honfoglalás előtt Ménmarót vezér vára volt, országának központja. Ezt az *Anonymus* által írt történetet örökölte meg a millenniumi emlékmű is. Honszerző dicső elődeink által Mén Marót bolgár fejedelemtől elfoglalt földvárként említik.

Selmecei László áttekintve a régészeti adatokat arra a megállapításra jutott, hogy a Kösmő patak mellett álló valóban hatalmas méretű Bihar vára nem épülhetett a IX. században, azaz semmiképpen nem honfoglalás előtti. Feltételezése szerint a vár építése nem túl sok idővel a honfoglalás után kezdődhetett. Árpád egyetlen fiának Zoltának, mint a bihari részek urának, a X. században már esetleg létező hercegsége, a későbbi bihari dukátus központjának tekinthető. Később Szent István Imre herceget tette meg a bihari dukátus urává, akiről feltételezik, hogy ezen a vidéken szenvedett halálos vadász balesetet.²

A XI. század folyamán a dukátus és a megye központja volt. Az eredetileg föld és gerendavár már a XI. század végén két pusztitást szenvedett el, amely után megújították, falait megemelték, a XII. században kővel erősítették, ennek ellenére katonai jelentőségét már a tatárjárás előtt elveszítette.

Diószeg

Első említése 1278 körüli. Az Árpádkorban a Gutkeled nemzetség birtoka volt.

Esztár

Első említése 1453-ból származik, pusztulásának ideje bizonytalan, a Sztári család birtoka volt eredetileg.

Feketebátor

A XVI. században már állhatott. A Toldi család ősi birtoka volt, 1556-ban ostromolták, Evlia Cselebi is megemlékezett róla.

Kereki

Első említése 1524-ből ismert. Birtokosai az Ártándiak, Hagymásiak, majd Bocskai Istváné lett. A Bocskai szabadságharc kiindulópontja. 1665-ben a török birtokába került.

Körösszeg

Első említése 1290-ből ismert. Feltehetően a XVIII. században pusztult el. A XV. századtól a Csákyaké.

Palota

1279-ben említik, 1335-ben a Hontpázmánybeli Czibakoké.

Pocsaj

1425-ben említik először. Az álmosi Csirék építik ekkor kő vagy favárként. 1660-ban a Szejdi járáskor pusztult el. Bornemissza Anna és Apafi Mihály itt tartotta lakodalmát.

Sarkad

1556-ban Mágoosi Gáspáré, 1711-ben rombolták le. A vár korabeli metszeteken is szerepel, tudjuk, hogy a település közepén erődített várkastély állott, amelyet város vett körül. Védhetőségét a környező mocsárvidék jelentősen növelte, amely három oldalról vette körül a várat, ahova csak négy lábon álló hídon keresztül lehetett bejutni. Több monda is fűződik hozzá.

Szalonta

Első említése 1573-ból származik.

Székelyhid

Első említése 1460-ból maradt fenn. A Zólyomiak vára volt, az 1664-es vasvári béke után pusztították el. Ez a vár szintén mocsárba, az Ér ingoványába épült.

Szentjobb

Első említése 1475-ből, urai a Csákyak A szentjobbi konvent a birtokosa. Jelentős szerepet játszott a Bocskai szabadságharc megindulásában. 1680 körül a felszabadító harcok során pusztulhatott el.

Tamáshida

1584-ben említik először.

Várad

Első említése 1077-95 közötti. A 1241-ben a tatárjárásor elpusztult, a XIII. század közepén építik újjá. A török 1660-ban foglalja el. XVI-XVII. században kialakított formája újkori változtatásokkal mai napig fennáll.

Zsáka

Első említése 1552-ből, most Dankó Imre szól részletesen róla.³

Az Árpádkorból több bihar megyei várhoz kapcsolódó mondát ismerünk.

Szent Istvánhoz, illetve a Szentjobbhoz fűződik Szentjobb elnevezése. Azt regélik, hogy itt őrizték Szent István király jobb karját, erről nevezték Szent Jobbnak a falut. Egy bővebb változat szerint Szent István holttestét halála után néhány évvel kihantolták, hogy jobb karját, amivel annyi jót tett, bebalzsamozzák. Amikor azokban a fergeteges időkbe Szent István jobb karját, hogy ne kerüljön az ellenség kezére állandóan menekíteni kellett egyik helyről a másikra, így jutott Szentjobbra, amelyet erről neveztek el.⁴

Szent Lászlóval kapcsolatban is több monda él Bihar megyében. Ezek közül legelőször azt említjük, amely szerint Szent László Adorján várában nevelkedett. Ezzel magyarázzák, hogy miért volt számára olyan kedves Bihar megye.⁵

Nagykerekéhez is kapcsolódik egy Szent László monda. Eszerint, amikor a szent király testét Váradra szállították, a testet szállítók a kereki templom dombján álltak meg éjjel pihenni. A kisérők arra ébredtek, hogy a halottas szekér kerekei maguktól elindultak Várad felé, innen nevezték el a falut Kerekinek.⁶

Talán ide sorolhatjuk azt a mondát, amelyet Bél Mátyás is megörökített, hogy amikor a törökök ostromolták a szent király kedves városát, Váradot, a várban lévő szobra leszállt talapzatáról és beleavatkozott a közdelembe.⁷

A magyar történelmi hagyományokban a török elleni küzdelmek, a törökről szóló tradíciók kimagasló helyet foglalnak el.

Másik fő téma a török elleni küzdelmekkel kapcsolatot mutató hajdúkról szóló mondacsoport. Ezek a mondák a hajdú életforma egykori katonai jellegét mutatják. Lépten-nyomon küzdelmekről, rajtaütés szerű támadásokról, sarcolásokról, rablásokról, párbajokról, de mindenek előtt a törökök elleni csatározásokról esik szó. A hajdúk, akik Hajdú és Bihar megye területén hazát kaptak, sajátos védelmi rendszert alakítottak ki. Sáncok, földvárak és palánkok, templomvárak, őrhelyek, őrtornyok szolgálták a lakosság védelmét a török ellen.

Bihar várához is fűződik törökkel kapcsolatos monda. Eszerint itt laktak a törökök, akik innen kijárva összefogdosták az asszonyokat és a leányvárba zárták őket. De nem lehet onnan elszökni, mert a Kösmő vize körülfogta a várat. Innen kapta nevét a Leányvár.⁸

Sok monda fűződik *Nagyszalontához*. Már a vár építésével kapcsolatban is több monda ismeretes. Az egyik szerint Gábor úr a hajdúk kapitánya várat akart építeni. Mivel egy szál emberük sem volt erre a munkára, a tizedesével kieszték, hogy felépíttetik a törökkel és a némettel. Üzent tehát a váradi basának, hogy küldjön német rabokat, mert várat szeretne építeni. Meg is kapta, amit kért. Aztán a fordítottját üzente meg a német vezérnek. Így sikerült egy csomó német és török rabot összegyűjtenie. Amikor felépült vár, az avatásra meghívta a török basát és a német vezért. Mindegyik nagy sereggel jött, és amikor felismerték egymást, nagy csetepaté tört ki, csak úgy visszhangzott a környék. Gábor kapitány pedig felment az egyik bástyára, onnan nézte a harcot. A hasát fogta nevéttében, hogy sikerült egymásra uszítani a két ellenséget.⁹

Egy másik monda szerint volt egy alagút a várban. Abba kincset rejtettek el, ami minden hét évben fellángolt. Egyszer betévedt oda valaki. Megtöltötte a kabátja ujját aranypénzzel, közben eltelt az idő, a megszabott idő, amíg a pénz feljön, ezért egy nagy ajtó becsapódott, a kabát ujjá bezáródott, így a pénz is bent maradt. Az így megszerzett pénzről azt tartják, hogy csak ördögi mesterségre lehet használni, pálinkára, mert az ördögi mesterség.¹⁰

Másik változat szerint alighogy felépült a vár, a törökök is és a német is felszólította a szalontaiakat, hogy a hajdúk adjanak nekik háromszáz birkát. Mindkettő megfenyegette a szalontaiakat, ha nem adnak sarcot, földig rombolják a várat. A hajdúk csalafinták voltak,

egyazon időre rendelték a két sereget, így amikor megérkeztek és meglátták egymást, úgy összeverekedtek, hogy még hírmondójuk sem akadt. A hajdúk bentről nézték az összecsapást. A várkapitány azt mondta, legyen ez a csata a szalontai vár avatóünnepsége.¹¹

Egyik másik monda szerint a csonkatornyot a törökök építették, mégpedig hét falu templomának tornyából, amelyek Szalonta környékén feküdtek.¹²

Egy újabb monda szerint a Csonkatorony eredetileg a Toldi család őrtornya volt. Amikor a hajdúk ideköltöztek, az a hír járta, hogy a bástyát boszorkányok lakják, így senki sem mert ott tölteni az éjszakát, még azok a vitézek is elhagyták, akiknek örködniük kellett volna. Egyszer egy bátor fiú erőt vett magán és ott töltötte az éjszakát. Két napot és két éjszakát töltött ott, és épen jött ki. Ettől kezdve benépesült a torony.¹³

A csonkaságára is található magyarázat. Egyik szerint, amikor a szalontaiak építeni kezdték a várat, rájuk törtek a törökök, harcolni kellett, így abbamaradt az építés. Mivel a törökök győztek, ők építették tovább a várat. De ők sem tudták befejezni, mert a szalontaiak visszafoglalták az épülő tornyot. Ők is folytatták az építést. De ismét jött a török, most ők foglalták vissza. Ők is folytatták az építést, már csak a tető hiányzott, amikor végleg visszafoglalták a magyarok. Így maradt csonka a torony.¹⁴

Másik történet szerint a köleséri hajdúk építették, amikor a gyulai törökök Szalontára készültek, hogy legyen honnan lesni a törököt. Az egyik futás után, amikor megneszelték, hogy jön a török, az egész nép kiszaladt a nádasokba meg a patai erdőkre. A török, mivel senkit és semmit nem talált, felgyújtotta várat.

A következő monda már arra vonatkozik, hogyan lesték a szalontaiak a törököt. Amikor neszt vettek, hogy Váradról vagy Gyuláról jönnek a törökök, lóra kaptak és a mocsarakba elrejtőzködtek az út mentén. Amikor a törökök odaértek, rájuk rohantak és vágták őket, mint a répát.

Egyszer nagy veszélybe jutottak a szalontai hajdúk. Már a török lófarkas zászló is fenn lobogott a torony csúcsán, amikor a hajdúknak nagyszerű ötlete támadt. Kinyitották az egyik várkaput és beengedték a törököt, maguk pedig leszaladtak egy alagútba. A törökök utánuk. De a hajdúk egy kanyarnál eltűntek, és egy másik úton kijöttek az alagútból, majd lezárták az összes utat. A törökök bennrekedtek és éhenhaltak.

Az alagutakhoz fűződik az a monda, ami szerint, miután a törökök elfoglalták a váradi várat, ide is eljöttek. Körbe vették a várat és a csonkatornyot, de hiába, mert a védők az alagutakon kijutottak a földekre, ahol aztán ennivalóval ellátták őket, ezért a várat soha nem tudta bevenni a török.

A török ellenes küzdelmek idejéből személyhez kapcsolódó mondák is ismertek. Ilyen hős volt Varga Mihály sarkadi hajdú, akit gyakran emlegetnek együtt Bakó János szalontai hajdúval. A hagyomány szerint versenyeztek, abban, hogy melyikük árt többet a töröknek.

Az egyik monda szerint Varga Mihály feleségét fiatal korában elrabolták a törökök, ezért bosszút esküdött ellenük. Hol koldus, hol csavargó, hol török ruhában kóborolt a török vidékeken, hátha rábukkan a felesége nyomára. Mesélték róla, hogy elrabolta a basa gyermekét. Máskor a Kölesér hídjá alá rejtőzve háromszor megpengette egy halászó török sarkantyúját, majd a török lován elnyargalt. Egyszer csellel elfogott egy törököt és váltságdíjat követelt tőle.

Legmerészebb és legmulatságosabb tette az volt, amikor koldusnak öltözve két mankóval bóklászott, és Gyuláról Szalonta felé arra ment a gyulai basa. Meglátva a basát Mihály hirtelen feldobta a mankóját egy útszéli fára, és elkezdett éktelenül jajgatni. A basa megkérdi tőle, miért jajgat. Elpanaszolja neki Csavarga Miska, hogy valami istentelen gazember felhajtotta mankóit a fára. A basa megszánta a nyomorult koldust, leszállt a

lováról, odaadta a kantárt Csavargának, hogy tartsa, míg ő felmászik a mankókért. Ekkor Csavarga hirtelen felugrott a lóra és odakiáltott a basának. “Na basa uram, néked adom a mankókat, a lovaddal majd csak jobban boldogulok mint azokkal”.¹⁵

A szalontaiaknak is volt egy ilyen népszerű hajdú alakja, akit Győri Jakabnak neveztek. Leleményes, bátor katona volt, aki a visszaemlékezések szerint törökül is tudott. Több monda is megemlékezik különböző bátor tettéről, amelyekkel megvédte Szalonta várát a török ostrom alatt. Ilyen volt, amikor belopózott a török táborba és kihallgatta a vezérek tárgyalását. Arról beszéltek a törökök, hogy csak éjjel ne támadjanak a magyarok, mert ők még nem készültek fel. Győri Jakab erre visszatérve a várba, kaszákat, kardokat szerzett, amelyeket beleszúrtak a mocsárba. A hajdúk két felé oszolva két oldalról támadtak a törökre, akik semmit sem láttak, így belerohantak a mocsárba, ahol összevagdalta őket a sok kard és kasza. Mind ott lelték halálukat.¹⁶

Másik változat szerint azt találta ki, hogy csapjanak nagy zajt, amiről a törökök azt hiszik, hogy nagy sereg közeledik. Így is történt, és a törökök hanyatt homlok menekültek, beleszaladtak a nagy mocsárba és ott lelték halálukat.¹⁷

Egy másik alkalommal altatót csempészték a törökök borába, amitől elaludtak. A szalontaiak közben nyugodtan várták Váradról a felmentő sereget. Ez azonban nem érkezett meg időben, Erre a hajdúk előszedtek vasvillát, furkósbót, fejszét, kaszát, azzal várták az ellenséget. Még az asszonyok is segítettek, akik frissen oltott meszet öntöttek a törökök nyakába.¹⁸

Másik változat szerint a szalontai nagy futáskor Győri Jakab volt az, aki megszervezte Szalonta védelmét. Aratáskor találkozott egy törökkel, akinek vizet adott, majd leütötte és elvette a nála lévő iratokat, ezekből megtudta, hogy a török Szalonta ellen készül. Erre megszervezte, hogy az asszonyok, köztük egy Ács Katalin nevű leány a Sássebes ér fűzfáin rejtőzködjenek el, és amikor jön a török adjanak jelt. Amikor Ács Katalin el kezdett dobolni, az elrejtőzött szalontaiak rácsaptak a törökökre, akik azt kiabálták: “Fussál török, amerre látsz, mert az isten még az égből is magyart dobál”.¹⁹

A hajdú küzdelmekben nemcsak férfi hősökkel találkozunk, hanem hősi nőalakokkal is. Ilyen volt Hajdú Perzse. Nagykerekihez fűződik Perzsi halmának mondája. Perzsi a várnagy leánya volt, aki amikor a kerekű várat körülzárták az ellenség, álruhába öltözött és kiszökött a várból, az ellenséges táboron keresztül, hogy hírt adjon a székelyhídi táborban lévő fejedelemnek. Sikerült is oda eljutnia, de amikor vissza akart szökni a várba, észrevették a császáriak. Mire bemenekülhetett volna, a kapu közelében lemészárolták. A fejedelem azon a helyen temettette el, ahol elesett. Egy nagy sírdombot rakatott felé, ezt a halmot nevezik a mai napig Perzse halmának.²⁰

A következő mondák már a *kincsmondák* köré tartoznak. Egyik szerint a török kincsestára volt a Csonkatoronyban. A sok kincs egy kőből csinált kecskébe volt eldugva. Amikor a köleséri hajdúk a várat elfoglalták, mindenütt keresték a kincset, de sehogyan sem tudtak ráakadni. Egyszer, tíz év múlva egy török ember rávett egy hajdút, hogy lopja el a kincset. Megosztottak rajta. Azóta is gazdagok a hajdú rokonai.

A *pocsaji* várhoz kincsmondák fűződnek. “Azt hallottam, hogy a pocsaji várból tizenkét tündérlány jár ki. Minden hét évben kijönnek a tündérek, egy lovas huszár is kijön velük, csupa arany mindene. Rengeteg kincs van csomóban a török időből. Ottan rejtették el a sok rablást.”

Egy másik változat szerint egy kondáslegény legeltetett a kismarjai oldalon a faluvégen. “Megállt azon a dombon, amelyen a vár volt, rákönyökölt a botjára, az belesüllyedt a földbe. Azt mondja kondáslegény, na mi van itt. Elkezdte bontogatni, meg is lelt egy kéményt. Mindgyárt jelentette a községnek. Mindenki felszedelőzködött ásóval,

lapáttal, kapával. Meg is találták a kincset. Kinyitogatták az ajtókat, de üresek voltak a szobák, de igen szépek. Tovább ástak, ott volt egy nagy kamra. Sötét volt, nem láttak, így felbuktak a nagy hordókban, amelyek mind tele voltak arannyal. Rá volt írva, török hagyomány.”

Egy újabb változat szerint “A kiskondás felfigyelt arra, hogy a csürhében egy koca mindig lisztes volt. Utánanézett, hol járkalhat a koca, ezért lement utána. Mit lát? Ki volt nyitja a vár ajtaja, oda ment be a koca. A sarokban volt a liszt, azt ette. A kiskondás is bement utána. Egy ősz öreg ember ült a hordó tetején. Mellette három nagy kád volt, tele aranyakkal. A fiúnak volt egy nagy kalapja, azt teliszedte. Nem messzire volt egy nagy tó, abba el kezdte behajigálni. Élvezte, hogy góráta a pénzt. Amikor elfogyott visszament, megint kezdett egy kalappal. Azt is elgóráta. Háromszor ment vissza. Amikor negyedszerre ment, az ajtó becsapódott mögötte. Az édesanyja kereste, de nem találták meg. Hét évig kereste. Hét év múltán egyszer este nyílt az ajtó és visszajött a fiú. Az édesanyja alig akarta elhinni, hogy él a fia. Akkor azt mondta neki a fiú: “Hoztam annyi örökséget a várból, hogy abból tudunk magunknak szerezni egy kis vagyont”. Akkor a gyerek vett magának lakást, huszonöt köblös földet, fogatot, gazdasági felszerelést”.

Egy másik monda szerint volt egy alagút a várban. Abba kincset rejtettek el, ami minden hét évben fellángolt. Egyszer betévedt oda valaki. Megtöltötte a kabátja ujját aranypénzzel, közben eltelt az idő, a megszabott idő, amíg a pénz feljön, ezért egy nagy ajtó becsapódott, a kabát ujjá bezáródott, így a pénz is bent maradt. Az így megszerzett pénzről azt tartják, hogy csak ördögi mesterségre lehet használni, pálinkára, mert az ördögi mesterség.²¹

Bélavárhoz kapcsolódóan is ismerünk kincsmondát. Eszerint Béla várában a földbe rejtve egy aranyke van. Hét évben egyszer megjelenik. Ha az ideje lejár, többet nem tudja kinyitni senki.²²

Egy másik *Bélavárhoz* kapcsolódó kincsmonda ősz papról szól, aki őrzi a kincset. Időnként előjön, csalogatja az embereket, de nem bánt senkit.²³

Bocskai István is szerepel egy kincsmondában. E szerint a fejedelem kincsét Adorján várában rejtette el, mert az egy bizodalmas nagy építmény volt. Amikor a német felszólította, hogy adja fel a várat, kérdezi a szolgáját: “Mit csináljunk a rengeteg kincssel, elvinni nem tudjuk, menhelyünk nincs?”. A szolga azt mondja: “Uram, be kell falaztatni szépen”. Mestereket hívtak, akik befalazták a kincset. Amikor kész voltak, a vár ura sorba megölette őket, így akarta titokban tartani a kincsek befalazását.²⁴

Harangmondák is kapcsolódhatnak várakhoz. Adorján várával kapcsolatban mondják, hogy mellette volt egy nagy templom, amelynek egy borzalmas nagy aranyharagja volt. Mielőtt jött az utolsó vész, a harangot lehajították és elsüllyedt a földbe. A vár mellett most is látszik a helye.²⁵

Adonyban a törökök idején volt egy vár, amelybe egy templom volt építve. Ez a vár a templommal együtt süllyedt el. Azt mondják, hogyha a volt vár helyén lefekszik az ember és a fülét a földre helyezi, délben lehet hallani az elsüllyedt templom harangjának a szavát.²⁶

Külön *alagut mondákat* is ismerünk. Ilyen a már sokat emlegetett Béla várához kapcsolódó monda, amely szerint ott rossz szellemek tanyáznak. Ha valaki oda közelít, becsalogatják.²⁷

A fenesi vár alagútjáról is szól monda, E szerint Belényestől vezetett fel a várig, azon vitték az élelmet a várba.²⁸

A bihari földvárhoz is kapcsolódott alagút monda. Amikor a várat veszély fenyegette, az asszonyok és a gyermekek idegyülekeztek. Később a török időkben a bihari vártól a nagykeréki várig, meg a szalontai csonkatoronyig építették az alagutat.²⁹

Nagykerékihez fűződő török kort idéző monda szerint “Nagykerékiben van egy Bocskai vár. Az alatt van egy pince. Egyik ága Nagyváradig vezet, a másik ága Nagyléta felé. Úgy hallottam, hogy a törökök csinálták. Egy ősz öreg ember van benne. Már többen be akartak menni, de az ősz öreg ember megjelent nekik és azt mondta: “Menjetez innen, hagyjatez magamra, mert ez az én birodalmam. Másik monda szerint a vár alatti alagút a bihari várig vezet. Ezt a kutyafejű tatárok használták.”³⁰

Meg kell emlékezni a nagykeréki várhoz fűződő fehér lányokról. Eszerint a Bocskai várba fehér lányok kísértének. Ezek éjjel 12 órakor jöttek ki mindig. Tiszta időben nem jelentek meg, csak sötétben.

Mások szerint “a fejezlányok mondája onnan van, hogy Báthori Anna fehér ruhában táncolt Bethlen Gábor előtt. Báthori Anna boszorkánynak vallotta magát, így terjedt el, hogy fehér lányok táncolnak a Bocskai várba”.

Más bihari várakhoz is kapcsolódnak tündérekről szóló mondák. Rév mellett a Tündérvárról emlegették, hogy a Tündérvárban egy öreg király lakott. Annak volt egy almafája, azon olyan alma termett, hogy ahány almát megevett a király, annyi esztendővel élt tovább. Ezért a király mindig öreg volt, de sohasem halt meg.³¹

Összefoglalva kitűnik, hogy Bihar megyében a várakhoz fűződő mondák a honfoglalástól a török korig tartanak. A mondák beletartoznak az általános mondakincsben, de éppen a török és hajdú történetek nagy száma utal arra, hogy a XVI-XVII. században az eseményeknek egyik fontos színhelye ez a vidék volt. Ugyanakkor például Rákócziival kapcsolatban alig jegyeztek fel mondákat, amelyekben pedig a Bodroghöz és az ország felső része igen gazdag, annak következtében, hogy a szabadságharc eseményeinek az volt a kiindulópontja.

Jegyzetek:

1. Csorba Csaba 1974. 177-236.
2. Selmeczi L. 1999. 32-34.
3. Dankó Imre: Zsáka. (én.) 25-27., 29-42.; Módy György, 1986. 151-172.; Cennerné Wichelm Gizella, 1986. 173-180.
4. Bél Mátyás (P. Szalay Emőke) 1978. 85-87.
5. Uo. 99-101.
6. Ujváry Zoltán 1996. 87-91.
7. Bél Mátyás (P. Szalay Emőke) 1978. 75-85.
8. Faragó József-Fábián Imre 1995. 47.; Ujváry Zoltán, 1996. 87-91.; Szendrey Eszter, 1996. 297-303.
9. Faragó József-Fábián Imre 1996. 154.; Rozvány György, 1870. 39-45., 53-60.
10. Faragó József-Fábián Imre 1995. 119.; Szendrey Zsigmond, 1924. több helye.
11. Faragó József-Fábián Imre 1995. 155.; Rozvány György, 1870. több helye.
12. Faragó József-Fábián Imre 1995. 150.; Szendrey Zsigmond, 1924. több helye.
13. Faragó József-Fábián Imre 1995. 150.
14. Faragó József-Fábián Imre 1995. 151.; Rozvány György, 1870. 53-60.
15. Faragó József-Fábián Imre 1995. 160.; Implom József, 1961. 78-81., 87-88.; Dankó Imre, 1967. 2. 19-27.
16. Faragó József-Fábián Imre 1995. 157.; Szendrey Zsigmond, 1924. több helye.; Márki Sándor, 1924. 33-59.
17. Faragó József-Fábián Imre 1995. 158.; Dankó Imre, 1972. 43-60.
18. Faragó József-Fábián Imre 1995. 157-58.
19. Faragó József-Fábián Imre 1995. 158.
20. Ferenczi Imre 1962. 222.; Szendrey Zsigmond, 1924. több helye., Fehér Tibor, 1965.

21. Faragó József-Fábián Imre 1995. 120.
22. Faragó József-Fábián Imre 1995. 118.
23. Faragó József-Fábián Imre 1995. 120.
24. Faragó József-Fábián Imre 1995. 123.,
25. Faragó József-Fábián Imre 1995. 109.
26. Faragó József-Fábián Imre 1995. 110.
27. Faragó József-Fábián Imre 1995. 112.
28. Faragó József-Fábián Imre 1995. 112.
29. Faragó József-Fábián Imre 1995. 113.
30. Ferenczi Imre 1962. 220.
31. Faragó József-Fábián Imre 1995. 72.

Felhasznált irodalom:

- Bél Mátyás
1978 Bihar megye leírása. Fordította: P. Szalay Emőke. A Bihari Múzeum Évkönyve II. 51-107. Berettyóújfalú.
- Cennerné Wilhelm Gizella
1986 Zsáka vára. A Bihari Múzeum Évkönyve IV-V. 173-180. Berettyóújfalú.
- Csorba Csaba
1974 Adattár a X-XVIII. századi alföldi várakról, várkastélyokról és erődítményekről. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1972. 177-236. Debrecen.
- Dankó Imre
Év.n. (2001) Zsáka. Száz Magyar Falu Könyvesháza. Budapest.
1967 A sarkadi hajdúság. Békési Élet, II. 1967. 2. 19-27.
1972 Sarkad hajdúváros. Komoróczy György (szerk.): Sarkad múltjából. Sarkad. 43-60.
- Faragó József – Fábián Imre
1995 Bihari mondák. Nagyvárad
- Fehér Tibor
1965 Hajdúk kapitánya. (Regény). Móra Ferenc Kiadó, Budapest.
- Ferenczi Imre
1962 Bocskai István szabadságharcának emléke a néphagyományban. A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1960-1961. 215-231. Debrecen.
- Implom József
1961 Gyula város története szemelvényekben I. 1313-1695. Gyula
- Márki Sándor
1924 A sarkadi hajdúk. Hadtörténelmi Közlemények, XXV. 1924. 33-59.
- Módy György
1986 Zsáka és környéke a XVIII. századig. A Bihari Múzeum Évkönyve IV-V. Berettyóújfalú. 151-172.
- Rozvány György
1870 Nagy-Szalonta mezőváros történelme (monographiája) tekintettel a derecskei uradalomhoz tartozó egykori hajdú-községek viszonyaira. Gyula.
- Selmeczi László
1999 Régészeti kutatások Biharban I. („Biharország” a X-XI. században) Bihari Diéta II. 31-41. Debrecen.
- Szendrey Zsigmond (szerk.)
1924 Nagyszalontai Gyűjtésű. Magyar Népköltési Gyűjtemény: Új folyam 14. Budapest
- Szendrey Eszter
1996 Két hajdani hajdúváros törökkori mondái. (Sarkad, Szalonta). A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 16. Békéscsaba. 297-303.
- Ujváry Zoltán
1996 Bihar történeti mondái. Bihari Diéta I. Berettyóújfalú. Bihari Dolgozatok 10. 87-91.
- Zádor Ernő

1986 Hajdúk kapitánya. (Történelmi képregény Fehér Tibor azonos című regénye nyomán írta és rajzolta. Ifjúsági Kiadó. Budapest.

Szűcs Sándor emlékének

SERES ISTVÁN

Betyárok nyomában a leggyorsabb lovak földjén

Dariganga. A magyar fülnek különösen szépen csengő szó egy mongol népcsoportnak és annak lakóhelyének a neve. Az alig harmincezer főt számláló darigangák a mai Mongólia dél-keleti részén élnek, a mongol-kínai határ mellett. A *Dariganga nutag* „Dariganga vidék” a 17-18. század fordulóján jött létre, miután 1697-ben a mandzsu hódítók levertek a csorosz *Galdan bošogt* vezette nyugat-mongol függetlenségi harcot. A legyőzöttektől elvett töménytelen mennyiségű lábasjószág (teve, juh, ló, szarvasmarha) legeltetésére a környező megyékből szakították ki Belső- és Külső-Mongólia határán a *Dariganga nutag* „Dariganga vidék” területét, az állatok őrzésére pedig a környező területekről halha, csahar és nyugat-mongol öltöt pásztorokat telepítettek be. Az új adminisztratív egység neve a *Darigangiin tawaan gar* „Dariganga öt szárnya” lett és ennek megfelelően öt részből állt. A terület 1911-ig közvetlenül a mandzsu kán (a kínai császár), az után pedig az *Ix Xüree*-ben (a mai *Ulaanbaatar*) székelő mongol főpap, a *Bogd gegeen* irányítása alá tartozott, majd a népi forradalom győzelme után, 1921-ben a Népi Mongólia Belügyminisztériumának hatáskörébe került. Többszöri átszervezés után jelenleg hat *sum*-ot, járást sorolnak ide: *Dariganga, Ongon, Naran, Bayandelger, Xaljan* és *Asgat*. Bár már nem alkotnak önálló adminisztratív egységet, a mongolok máig számon tartják az egykori *Dariganga nutag* területét.

A darigangák több helyről való származásuk, valamint, még a 20. század elején is fennálló különleges közigazgatási helyzetük miatt máig egyedi részét alkotják Mongólia lakosságának. Mongólia szerte híresek a népviseletük, lakodalmi szokásaik, egyedülálló ötvösművészetük, és a Mongóliában, valamint a Kínában élő mongolság körében egyaránt elterjedt népdalaik. Itt tenyésztik a leggyorsabb versenylovakat, emiatt még kumiszt sem készítenek, a kancatejet ugyanis teljes egészében meghagyják a csikóknak. Ám nem csak erről híresek! Az elmúlt másfél évszázad alatt Mongólia szerte itt tevékenykedett a legtöbb betyár, mongol nevén *šiliin sain er*, azaz „hegyháti derék férfi”. Olyan sok volt belőlük, hogy sokan máig is csak *Sain ersiin xošuur*-ja, azaz „Betyárok zászlója”-ként emlegetik a vidéket. Itt született valamikor az 1830-as évek elején a máig leghíresebb mongol szegénylegény, *Toroi Bandi* is, akiről már életében legendák keringtek. Hírnevére jellemző, hogy már életében népdalokat jegyzett le róla egy orosz néprajzkutató, nem is akárhol, az ország legtávolabbi megyéjében! Az egykori *Dariganga nutag*-hoz tartozó járások mind a mai napig kifogyhatatlan kincsestárai a szebbnél szebb betyártörténeteknek. Az elmúlt négy év alatt három ízben is lehetőségem nyílt helyszíni gyűjtésre, amelynek során mintegy ötven dariganga betyárról sikerült adatokat gyűjtenem. Több ízben egykori betyárok leszármazottaival is sikerült beszélnem, így például adatközlőim között volt *Xangai Bajar* és *Öndör Öljiixutag* fiúági unokája, *Bogino Čilaa* fia és *Düg Dendew* nevelt fia is.

Az alábbiakban a rendelkezésemre álló mongol nyelvű folklórgyűjtésekből, valamint az elmúlt évek során általam gyűjtött dariganga betyártörténetekből tárok Önök elé egy kis csokorra valót. A történetek hősei a „mongol *Rózsa Sándor*”-nak is nyugodt szívvel nevezhető *Toroi Bandi*, a hírhedt „kilenc kínzás”-t is kiálló *Xangai Bajar*, az egyik

leggyorsabb dariganga lovaként elhíresült - *Buxiin Maam* vagy *Lxawaan Göög* néven is ismert - *Maam Göög*, a mandzsu helytartók által eredménytelenül üldözött *Orloin Šar*, valamint a sokak által az utolsó igazi dariganga betyárnak tartott *Düg Dendew*, mind-mind a 19-20. század jeles dariganga betyárjai közül kerültek ki.

Betyárvatás - Hogyan lett betyár *Düg Dendew* úr?

A dariganga néphagyomány szerint azok a férfiak, akik *šiliin sain er*-ek akartak lenni, messze vidékekről is ellovagoltak a *Dariganga*-ba, a mai mongol-kínai határon emelkedő, 1778 m tengerszint feletti magasságú *Šiliin Bogd* hegyéhez. Egy meredek ösvényen felmentek a hegy csúcsára, majd lóhátról nézték végig a napfelkeltét, miközben hangosan elmondták a betyárok íratlan „becsületkódexét”. Eszerint a *šiliin sain er* sohasem lop a saját vidékéről, nem fosztja ki a nincsteleneket, de a gazdagoktól elvett holmit közöttük osztja szét. Ugyanakkor sosem visz el mindent a tett helyszínéről, és a kiszemelt ménesből is csak a neki tetsző lovakat válogatja ki. Ha elfogják, nem adja ki a társait, s végezetül a betyárnak álló férfi megfogadta, hogy soha, semmilyen körülmények között nem fog embert ölni.¹ A betyárnak készülő férfi az eskütelletel korántsem tett eleget a kívánalmaknak, mivel a sokat tapasztalt, kipróbált „öreg” betyárok három kemény próbának vetették alá, és csak ezek sikeres teljesítése után fogadták maguk közé. A három próba az álmatlanság, a kitartás és a jó tájékozódó-képesség próbája volt. Különösen az utolsót tartották fontosnak, mivel a megfelelő tájékozódás nélkül nem csak az elhajtott állatok, hanem akár maga a betyár könnyen odaveszhetett a kietlen sivatagon történő átkelés során. A próba lényege az volt, hogy a betyárnak jelentkező ifjonc egy tapasztalt társa kíséretében kel útra Belső-Mongólia felé, és útközben birkabendőbe töltött vizet ásnak el a minden ismertetőjelet nélkülöző pusztaságban. Visszafelé jövet aztán a fiatalabb férfi feladata volt, hogy segítség nélkül megtalálja az elrejtett vizet.² A betyárok „három próbá”-jának ez a része önálló mondatpusként is elterjedt a darigangák között, melyben a tapasztalt útítárs a kinyújtott botospányvájával vagy a levetett nyereggel segít a társának. Az alábbi történetben, a jelen közleményünkben *Maam Göög* „*Maam* bátyó”, illetve *Lxawaan Göög* „*Lxawaan* bátyó” néven is szereplő *Buxiin Maam* személyesíti meg a tapasztalt „öreg” betyárt, fiatal társa pedig az egyik utolsó legendás hírű dariganga betyár, az 1947-ben kivégzett *Düg Dendew*-vel azonos:

„*Toroi Bandi* után egy *Düg Dendew* nevű ember tűnt fel. *Dariganga* járásban szinte nincs olyan ember, aki nem ismerné a nevét. Nevét a mi járásunkban majd’ mindenki tudja. *Düg Dendew* már tizenhárom éves korától lopott, és első alkalommal egy *Buxiin Maam* nevű dariganga *šiliin sain er* kíséretében kelt útra. Három teljes napon át mentek, ezalatt *Düg Dendew* nagyon megehezett. Elhatározták, hogy egy szállásról birkát fognak lopni. A betyár fogta a lovát, és észak-nyugati irányból közelítette meg a szállást, míg a gyereket dél-kelet felől küldte oda.

- Kapj el egyet a birkák közül, – mondta neki. Ezután a betyár elment, hogy a kutya figyelmét magára vonja. Amíg a kutya a közeledő betyárt ugatta, a gyerek, a juhokat megugrasztotta. Dél-keleti irányból megközelítette a szállást, ahol éppen birkát ettek, és egy táliban kitétték a belsőségeket. *Düg Dendew* fogta a forró belsőséget, arrébb vitte dél felé, majd a nyájból elkapott egy birkát, és elment. Amikor kiért a pusztára, és találkozott a betyárral, az öreg így szólt hozzá:

- Na, fiam, te a *töriin böös* „állam tetűje” dolgát tudó ember vagy, - mondta.

Azután megosztottak a belsőségen, s miután jól laktak, elásták a birka húsát, a bendőjébe vizet töltöttek és tovább mentek. Miután jócskán eltávolodtak, elégedetten

lefeküdtek. Amikor később az ellopott ménest hajtva visszaérkeztek, így szólt az öreg betyár:

- Na, fiam vedd elő a vizünket és a húsunkat, és készíts ételt, - mondta *Düg Dendew*-nek, és lenyergelte a lovát.

Düg Dendew úgy is tett, elkezdett ásni a nyereg alatti helyen, előkereste a bendőt és a húst, majd elkészítette az ételt. Ezután az állatokkal együtt visszatértek a szülőföldjükre. Így lett tolvaj *Düg Dendew* úr, aki azután dariganga *šiliin sain er*-ként élt.³

Betyárbecsület

A mongol betyároknak a *Šiliin Bogd* hegyén tett fogadalmának egyik sarkalatos pontja volt a *xajuu xayagaa xadragüi*, másképpen *nutgaasaa xawirga xugalaxgüi* „szomszédságban vagy a szülőföldjén kárt nem okoz”, miszerint az igazi *šiliin sain er* sosem lop a szomszédaitól, a lakóhelye közeléből. A szomszédságából lopó embert rossz embernek (*muu er*) nevezték, és azt mondták rá, hogy *muu er xajuudaa xaltai* „a rossz ember a szomszédjára veszélyes”. Amennyiben mégis előfordult, hogy egy betyár a környezetéből tulajdonított el egy-egy állatot, akkor a többiek sajnálkozva kezdtek el beszélni róla, és azt mondták rá, hogy *yadarsan er baina* vagy *yadarsan xün*, azaz „elfáradt, megfáradt férfi, ember”.⁴ A legnagyobb szégyen volt, ha egy betyár egy ehhez hasonló botlás során elvesztette a becsületét. Arra, hogy a dariganga betyárok mennyire komolyan vették a fenti fogadalmat, álljon itt most egy példa, amit *G. Mend-Ooyo Ongon sum*-i születésű *Ulaanbaatar*-i író, a Mongol Kulturális Egyesület elnöke jegyezte le az egyik híres dariganga betyárról, *Maam Göög*-ről:

„Egy alkalommal az egyik szállás közelében megtalálták egy *Maam Göög* nevű *sain er* pipáját, mire az emberek között nagy szóbeszéd kerekedett:

- Hazugság az, hogy a *sain er*-ek nem lopnak a környezetükből. Lám, amikor a birkát felkapta leejthette a pipáját a szerencsétlen! - mondta a birka gazdája, aki nem is szánakozott a kárán, mivel örült a hirtelen jött „zsákmányának”.

- Mongóliában egy pipa fontos dolog. Ráadásul ez páratlan fehér jáspisből van, párját ritkító, virágmintás, művészi munka, bizony! - mondta egy másik alkalommal, miközben a pipát a foga közé szorítva próbálgatta.

Valaki más így beszélt:

- A mi emberünk nagyon elfáradt, bizony, ilyen dolgot nem csinált volna, csak fáradt embernek akart segíteni. Jó hírnevét tönkretette. Kár azért a jó emberért - ekként védelmezte, és sajnálkozott rajta.

Kora délelőtt feltűnt *Maam Göög*, ahogy észak felől pávaszín hóka lovával ügetve közeledett.

- Na, ugye, hogy megmondtam, megjött az az ember, akiről beszélünk - mondták, azonban az elhaladt a szállás mellett és tovább ment dél felé.

Kora este a hegynyergen át egy lovas érkezett. *Maam Göög* volt az. A szállásbeliek között rögtön megindult a szóbeszéd:

- Nem bírta elviselni, szegényke. Arra az egyetlen juhra cserélte el azt a páratlan szépségű pipáját, bizony. Jól megszegyenült, és tettéért elvette a jutalmát.

Közben a *sain er* megkötötte a lovát, leszállt, és bement a jurtába. Odabent előbb egymás hogy létéről tudakolóztak, majd szertartásosan átnyújtották egymásnak a tubákos szelencéjüket. Ekkor a *sain er* előhúzta a csizmaszárából a pipáját, mire a körben ülő emberek csodálkozva nevetésre fakadtak:

- Mégis igaz, hogy a *sain er* nem lop a környezetéből - mondogatták egymásnak.

Maam Göög csak miután megöregedett, árulta el féltve őrzött titkát. Bizony, ő volt a megtévedt tolvaj azon az éjszakán. Tettét azonban hamar megbánta. Előbb úgy tervezte, hogy egy gazdag szállásról megszerzendő birkával törleszti az adósságát, akkor viszont élete végéig rajta maradt volna, hogy egyszer megszegte a fogadalmát. Ezért inkább felült a pávaszínű hóka csődörére, és azon a napon átkelt az *Öwör naiman xoşuun*-on, azaz a dél-mongol nyolc *xoşuun*-on. A pipaárustól megvásárolta az elvesztett pipa párját és még ugyanaznap vissza is tért szülőföldjére. Így történt, hogy *Maam Göög* a jó lovának köszönhetően a *šiliin sain er*-ek jó hímevét folt nélkül visszaszerezte!⁵

Történetek *Toroi Bandi*-ről

A mongol betyárok közül a mindmáig a dariganga *Toroi Bandi* örvend a legnagyobb hírnévnek. *Toroi Bandi* valamikor a 19. század harmincas éveiben született a *Dariganga*-hoz tartozó *Ongon* járásban, a Külső- és Belső-Mongólia határán húzódó *Bodriin Čuluu* sziklarenetegében. Eredeti neve *Nanjad* volt. A Kína távoli vidékeire kereskedő karavánokat vezető apját hamar elvesztette, így özvegy édesanyja nevelte egyedül, aki a fiát hamarosan kolostorba adta, hogy ott tanulja ki a szerzetesi életet. A gyermek azonban nem sokáig bírta a szerzetesi étellel járó viszontagságokat, csakhamar megszökött a kolostorból. Ekkor ragadt rá a *Bandi* név is. Magyar fülnek már csak a betyárok kapcsán is ismerősen csenghet ez a név, hiszen *Angyal Bandi*, *Patkó Bandi*, *Rúzsá Bandi* mind-mind a 19. századi Magyarország meghatározó betyáralakjai voltak, nevüket, tetteiket népmondák, népdalok őrzik. A mongol *bandi* szó azonban távolról sem a magyar *András* név becéző alakjára vezethető vissza, a mongol lámaista egyházban a lámamesternek mellett tevékenykedő, és még éppen hogy csak a szerzetesi élet szabályait tanuló szerzetes-tanítványok, lámajelöltek elnevezése volt. A 19-20. századi Mongóliában korántsem számított ritkaságnak, hogy első fogadalmú szerzetes-növendékekből, sőt akár felszentelt lámákból is *šiliin san er*-ek, betyárok lettek. *Toroi* mellett *Gagaan Bandi*, *Lampiran Bandi*, *Noxoi Bandi* is a szerzetesi hivatást cserélte fel a szegénylegény-élettel, de éppúgy a nevezetes dariganga betyárok között tartották számon *Xawčig Saarai*-t, a darigangák nagy erejű kolduló szerzetesét is. *Toroi Bandi* nevének első tagja, a *toroi* szó szerint kismalacot, csacsit, ill. jak vagy elefánt kicsinyét jelenti, mégis valószínűbbnek tűnik, hogy a *toroix* „a messzeségben fölködlik, feldereng stb.” igéből származik, és arra utal, hogy az őt üldöző katonák, rendőrök előbb-utóbb már csak a betyár távolban felderengő alakját láthatták. Magyarán: mire végre úgy érezték, hogy elfogják, már bottal üthették a nyomát!

Az adatközlők szerint *Toroi Bandi* kistermetű, széles mellkasú ember volt, aki kiválóan énekelt és mesterien kezelte a *moriin xuur*-t, a „lófejes hegedű” nevű mongol nemzeti hangszert. Betyárkodása a Mongol Állami Levéltár (*Ulsiin arxiw*) adatai szerint az 1850-60-as évekre tehető, később, miután belefáradt a szegénylegény-élettel járó állandó hányattatásokba, felhagyott tevékenységével és letelepedett a szülőföldjén, *Ongon* járásban. Élete utolsó éveiben egy *Nindewiin Renčün* nevű huszonéves pástor viselte gondját. A *Xajuugiin öwöljöö* nevű téli szálláson érte a halál 1904-ben a *Xöx luu* „Kék sárkány” évében. Testét a *Xöwöriin bor* (másképpen: *Xöwöriin dow*) nevű alacsony dombon helyezték végső nyugalomra.⁶ Bár *Toroi Bandi Ongon* járásban született és hunyt is el, nevezetesebb tetteit mégis leginkább a szomszédos *Dariganga* járáshoz kötik. A betyár neve széles körben ismertté vált Belső-Mongóliában is, ahol főleg a *Caxar naiman xoşuun* 'Csaharok nyolc zászlója' területén mesélnek róla.

Toroi Bandi dala

Bár *Toroi* több nevezetes tette is messzi területekre elterjedt, nevét elsősorban egy róla szóló, *Toroi bandiin baixad*... 'Amíg *Toroi Bandi* volt...' kezdetű népdal tette ismertté szinte az egész belső-ázsiai mongolság körében, amelyet a *Toroi* alakjához csatolt dalkör egyik legszebb darabjaként tartanak számon az egész halha nyelvterületen. Emellett széles körben elterjedt a nyugat-mongóliai és dzsungáriai ojráság, valamint a belső-mongolok körében is. Elterjedtségére jellemző, hogy első lejegyzésére nem is a dal feltételezett keletkezési helyén, *Dar'ganga*-ban, hanem a nyugat-mongóliai *Uws* megye területén került sor. Nem is akármikor történt ez, 1895-ben, vagyis jó kilenc évvel a legendás betyár halála előtt! Az alábbiakban *B. Smirnov* orosz népzenekutató 1940-es gyűjtéséből ismertetem a dal egyik jellemző változatát:

Amíg *Toroi Bandi* volt
A selyem javát öltöttem, bizony, hej!
Toroi Bandi után
Zsíros rongy sem akadt, hej!

Formázva préselt sajtba
Megfelelő ráspolyt illesztettem, hej!
Miután összetörted (a sajtot), a kijutást
Szegény *Toroi*-om, magad tudd!

Deres fehér hegyen
Nem deresedett *Toroi*-om, hej!
A Csaharok nyolc zászlójában
Nem fogták el *Toroi*-t, bizony, hej!

Tűz forró napon
Nem tikkadt ki *Toroi*-om, hej!
Serény jó teste
Nem fáradt el *Toroi*-nak, bizony, hej!

A *Guna Gunj* hegygerincén
Nem merült ki *Toroi*-om, hej!
Harminckét zászlóban
Nem fogták el *Toroi*-t, bizony, hej!⁷

Szöktetés a börtönből

A dariganga adatközlők egyöntetűen vallják, hogy a fenti dal nem más, mint a legendás betyárnak az *Ix xüree* „Nagy kolostor” (a mai *Ulaanbaatar*) hírhedt börtönéből való szökésének a megénekelt története. A dal keletkezését nem is *Toroi*-nak, hanem a kedvesének, *Šarmaan*-nak tulajdonítják, aki a dal, illetve egy sajtba rejtett reszelő segítségével szökteti meg a párját. *Dariganga*-ban a mai napig is mesélik a dal keletkezésének a történetét, és a megfelelő részeknél a dal strófaival támasztják alá a történeteket. Az alábbiakban ennek a mondának mutatom be egy különösen szép változatát, amelyet 1999-ben gyűjtöttem egy *Ulaanbaatar*-ban élő idős dariganga mesemondótól, a nyolcvan éves *Gombosüren* bácsitól:

„A törői böös, azaz a „hatalom tetűje”-ként emlegetett *Toroi*-ról az édesanyám mesélt nekem. Milyen ember volt *Toroi*, kérdeztem az édesanyámat. *Toroi* a mi *Ongon sum*-unkba való volt. Belső-Mongólia negyvenkilenc *xošuu*-jában sosem tudták elfogni, de Külső-Mongólia ötvennégy *xošuu*-jában egy alkalommal rabságba esett. A *Bogd Gegeen* uralkodása idején volt egy *Batcagaan* nevű börtön Mongóliában. Ebből a börtönből senki ember fia nem volt képes megszökni, olyan kemény börtön volt. Ebbe a börtönbe zárták be az elfogott *Toroi*-t. Abban az időben egy *Šarmaan* nevű nő volt a kedvese, aki elment a börtönbe, hogy találkozzon *Toroi*-jal. Mivel azonban a betyárral senkinek sem volt szabad találkoznia, *Šarmaan* a felügyelettel megbízott *arwan tawnii cagdaa*-nak, ’tizenötös rendőr’-nek egy ötven *lang*-nyi ezüst *yembüü*-t adott.

- Csupán egy préselt sajtot hoztam. Átadod-e, vagy sem, az a te dolgod, - mondta az örnek, majd átnyújtotta neki a *yembüü*-jét.

- Merre van *Toroi Bandi*? - kérdezte, mire az ör.

- Azon az oldalon, a mögött az ablak mögött van. - Ez után *Šarmaan* odament a mondott ablakhoz és dalolni kezdett:

*Összeillesztve préselt sajtban
Az egyetértés ráspolya van, bizony.
Eltörve (a börtönrácsot), a menekülés útját
Magad tudd meg!*

*Ha a kijutsz,
A Déli lejtő három fájához
Nyerges-kantáros
Lovadat kötöttem.*

Toroi egész éjszaka a bilincset és az ablakrácsot reszelte, és azt eltörve megszökött. Így történt, hogy szökéséért *Batcagaan* öreinek ötven *lang*-nyi ezüstöt fizetett, nekik viszont sikerült a fizetésüket *Toroi* elvesztése által megnövelniük.⁸

Az *Altan Owoo*-i *Toroin jam* „*Toroi útja*” története

A *Toroi Bandi*-ről szóló dariganga mondák közül máig is a híres *Altan Owoo* hegyéhez fűződő történet a legnépszerűbb. A főváros börtönéből megszöktetett betyár a hegy meredek déli oldalán ereszkedik le lóháton, amivel egérutat nyer az elfogatására érkező katonaság előtt. Az alábbiakban a *Bawuudorj* belső-mongol kutató 1957. évi *Dariganga*-i kutatóútján lejegyzett változatot ismertetem:

„Miután *Toroi Bandi*-nak sikerült kiszabadulnia a főváros börtönéből, *Dariganga* felé indult. Szökéséről értesült az *arwan tawnii cagdaa* „Tizenötös rendőrség” néven elhíresült csapat is, és üldözőbe vették. *Toroi Bandi*, hogy el ne fogják, vágatva menekült az öt üldöző „Tizenötös rendőrség”-gel a nyomában. Egymást hajszolva érkeztek meg *Dariganga* vidékére.

Toroi Bandi úgy gondolta, hogy az *Altan owoo*-nak, más néven *Dar’ uul*-nak nevezett hegyen el tud rejtőzni, ezért felment arra a hegyre. Azonban a rendőrök is ugyan így gondolkodtak. Már előre kitalálták *Toroi* célját, és három oldalról bekerítették a *Dar’* hegyet. A rendőrök nagy jártasságra tettek szert a bekerítő cselben. Jól tudták, hogy a *Dar’* hegy déli oldala olyan meredek, hogy lóval ott senki ember fia nem képes leereszkedni. Ezért körbevették a maradék három oldalt és elindultak felfelé a hegyen.

Közben a lóhoz értő, leleményes *Toroi* feltűnés nélkül leereszkedett a *Dar’* hegy déli oldalán és elvágatott. A rendőrök nagyon megharagudtak, hogy a bölcs fortélyú *Toroi* cselén nem fogtak ki, dühösen leereszkedtek a hegyről, és ismét üldözni kezdték. Üldözték, azaz csak üldözték volna, mivel *Toroi*-nak már csak halvány körvonala derengett a távolból.

Az *Altan Owoo* vagy *Dar’ uul* hegy déli oldalán levezető utat a darigangák *Toroin jam*-nak, azaz „*Toroi útja*”-nak nevezik. Szinte nincs is olyan ember *Dariganga*-földön, aki ne ismerné a „*Toroi útja*” nevet.”⁹

***Toroi Bandi* találkozása az édesanyjával**

A *Toroi Bandi*-ről szóló mondákban gyakran szerepel az öt egyedül felnevelő özvegy édesanyja is, aki különleges képességekkel rendelkezett. Juhlapockából jósoló tudós sámánasszony volt, aki mindig tudta, hogy merre jár a fia, és éppen mi történik vele. Az anya és fia találkozásáról több népszerű monda is fennmaradt. Az alábbi változat az *Altan Owoo*-ról való leereszkedés utánra teszi a találkozást:

„*Toroi Bandi* édesanyja egy idős asszony volt, aki minálunk élt az *Amralt* nyugati részén fekvő *Aman jüleg*-nél.

Az egyik napon előérzete támadt:

- Hej, csak nem a fiam jön?

A nemez ajtófüggönyt a jurta tetejére helyezte, és szertartásosan kevergetni kezdte a teáját. Közben a *Toroi* fehér-szürke kancájával leereszkedett az úton („*Toroi útja*”), az *Altan Owoo* déli oldalán. Bejött, helyet foglalt az ajtóban, ivott néhányszor az anyja által megkavart teából, majd mielőtt az öt üldöző népség utolérte volna, a jobb oldali homokpuszta felé vágatott, és egyszer csak eltűnt. Ezért nem tudták elfogni, mondták.”¹⁰

A betyár édesanyja és a „Tizenötös rendőrök”

Egy *L. Jamsran* által lejegyzett mondaváltozatban *Toroi* továbbmenekülését követően a „Tizenötös rendőrség” is betoppan, de az idős asszony a fenyegetések hatására sem árulja el a fia hollétét. Sőt, csipős válaszával megszegyeníti az öt gyanúsítgató üldözőket:

„Amikor *Toroi* az üldözők elől vágatva hazaért, megcsókolta anyját, megivott egy csésze teát és tovább menekült. Ez után csakhamar a „Tizenötös rendőrség” is megérkezett. Beléptek a jurtába és *Toroi*-t követelték:

- Ha nem mondd meg, letartóztatjuk a lányodat! - fenyegetőztek, mire *Toroi* anyja így válaszolt:

*Hüvelyknyi Toroi-t
E földről elvitték.
Őrizni nem tudtátok, elvesztése
A ti kudarcotok.
Ahová elfogva betettétek,
A Batgiünt-eteket!¹¹
Mi, elnyomorodtak,
Hogyan ronthattuk volna el?
Világosíts fel, nosza!*

- korholta, és elzavarta őket, mesélik.”¹²

A betyár kedvese – Šarmaan és a kifordítható köntös

A *Toroi Bandi*-ről szóló mondák kedvelt szereplője *Šarmaan*, a betyár kedvese. *Šarmaan*-ról megegyeznek az adatközlők, hogy nagyon ügyes, kivételes tehetségű lány volt, aki saját kezűleg varrta a betyár öltözékét, a köntösét, a csizmáját és a fejfedőjét. Ezek azonban nem akármilyen ruhadarabok voltak ám! A kivételes furfanggal megáldott lány ugyanis fordítva varrta fel a csizma talpát, hogy a kedvese üldözőit tévútra vezesse. Legtöbbet *Toroi* kifordítható köntöséről mesélnék. Ez a köntös attól függően, hogy melyik oldalát fordította ki, lehetett vörös lámaöltözék vagy egyszerű pástorrúha. A kifordítható köntös több dariganga mondásban szerepel, de számos változata Belső-Mongóliában is elterjedt. A különleges öltözék felhasználására többnyire akkor kerül sor, amikor az üldözők elől menekülő *Toroi* lova kidől. Az alábbiakban két mondat is ismertetek, amelyekben *Toroi* a „hétköznapi” ruha, illetve a lámaöltözet segítségével vezeti tévútra az üldözőit. Az ugyancsak *Bawuudor*+ gyűjtéséből származó első történetben *Toroi* tehenen lovagló öreg pástornak öltözik, a második mondásban viszont már imádkozó lámának adja ki magát. Ennek a történetnek már nem a betyár az egyedüli hőse, vele van a kedvese, *Šarmaan* is. A monda érdekessége, hogy Belső-Mongóliában játszódik, és az azt elbeszélő *Gombosüren* bácsi a 1950-es években gyakran megfordult a Kinához tartozó Belső-mongol Autonóm Tartományban, ahol a helybéli mongolok nemzeti hősiüként mesélték neki az egykori szegénylegényről:

Toroi Bandi idős tehenésznek adja ki magát

„*Toroi Bandi*-t egy alkalommal a „Tizenötös rendőrök” üldözték. Miközben *Toroi Bandi* a rendőrök elől menekült, kidőlt a lova. A rendőrök már-már utolérték. Ám a furfangos, jó eszű *Toroi Bandi* bement egy nagy homokbucka mögé, lenyergelte a lovát, majd megbéklyózva hátra hagyta. Egy közeli gulyából kiragadott egy tehenet, felült rá és a kifordított *deel*-jét (köntösét) felöltve elindult a rendőrökkel szemben.

- Merre ment *Toroi*? - kérdezték tőle, amikor összetalálkoztak. *Toroi* így válaszolt:

- Hogy kicsoda-micsoda az a *Toroi*, nem tudom, de egy fáradt lovú ember megelőzött. Csak az imént tűnt el ama kiemelkedés mögött, - mondta, majd félreállt és elengedte az üldözőket.

A rendőrök, azzal, hogy most elfogják *Toroi*-t, elvágattak a mondott irányba. *Toroi Bandi* pedig, miután a rendőröket továbbengedte, felült a lovára és az ellenkező irányba menekült.

A rendőrök közben az imént mondott kiemelkedés felé vágattak. Kemény vágatással meg is érkeztek az emelkedőhöz, ott azonban egy árva lélek sem volt! Mit tehettek mást, nekiálltak nyomokat keresni, amivel eléggé elidőztek. Miután semmi nyomot nem találtak, mindannyian összegyűltek, hogy egy kicsit megpihenjenek. Ekkor így szólt az egyik rendőr:

- Mivel nincsen ide vezető nyom, biztosan *Toroi* volt a tehenen lovagoló ember. *Toroi* nagyon furfangos, ravasz ember, így mondják. Lehet, hogy megint csak csellel élt és rászedett minket. A többiek is hajlottak a szavára és visszafordultak. Megérkeztek az előbbi helyre és meg is látták a gulyát. Az imént látott tehenész öregünk azonban sehol sem volt, és a nap is lement már. Mivel sem az öreg tehenész, sem pedig *Toroi* nem került meg, ráébredtek, hogy azt bizony már elveszítették. Vágtattak, vágtattak, de a nyomot már elvesztették, ezért csüggedten visszafordultak.”¹³

Toroi Bandi lámaruhát ölt

„*Toroi Bandi* időnként lámának öltözött, máskor pedig hétköznapi köntösben járt, mivel a ruhája egy kifordítható köntös volt, amit ha felöltött, láma lett, ha viszont a

fonákjával öltötte fel, hétköznapi ember lett belőle. *Toroi* felesége nagyon tehetséges nő volt, aki ravasz furfangjával sokat segített *Toroi*-nak. Így például *Toroi* ruháit, de még a süvegét is többféle külsejűre készítette.

Toroi egy alkalommal rászedte az öt elfogni akaró rendőröket. Amikor Belső-Mongóliában a *Baruun Awgiin xoşuun* „Nyugati abaga zászló” rendőrei el akarták fogni *Toroi*-t egy vétsége miatt, az egyik éjszaka az *Engeriin xiid* „Déli lejtő kolostora” nevű kolostornál lecsérélte a lovát és a feleségével, *Šarmaan*-nal együtt az *Ongon uul* hegye felé ment tovább. Ott egy helyen megálltak, és *Toroi* a feleségét halottnak tettetve betekerte sárga selyembe. *Toroi* pedig felöltötte a láma galléros köntösét, leült a „halott” mellé, majd csengőt és „damaru” dobot ragadva imádkozni kezdett. Éppen akkor egy úr érkezett sebesen, aki megkérdezte tőle:

- Mi történt, hogy te itt ülsz? - kérdezte az úr. Mire *Toroi* imígyen válaszolt:

- A mi nagy kolostorunk *Daa* lámája (főlámája) az előző éjjel elhunyt, és a testét ide helyeztem ki.

Ezt hallva az úr mély vallásos áhítattal leszállt a lováról, a lovat az embereire bízta, ő maga pedig imádkozni kezdett. Miközben imádkozott, *Toroi* így szólt hozzá:

- Ön, nagyuram, a fejtől vegyen áldást, - mondta és a „halott” lábától vétetett vele áldást.

Azután a nagyúr, abban a hiszemben, hogy tényleg a *Daa* láma hunyt el, továbbment a kolostor irányába, *Toroi* és *Šarmaan* pedig elmenekültek.”¹⁴

Toroi Bandi adószedőnek adja ki magát

A mongol betyártörténetekben gyakori, hogy egy-egy messze földön híres, kivételes szépségű és gyorsaságú ló megszerzése a cél. Az erről szóló történetek egy-egy híres betyár alakjához kötődnek. Közös jellemzőjük, hogy a betyár nem erőszakkal, fegyverrel a kezében tesz szert a lóra, hanem ravasz fortély segítségével. Egy ilyen már-már legendás lólopás történetét meséli el a dariganga (*Xaljan sum*-i) születésű *D. Cerensodnom* akadémikus által 1964-ben a szülőföldjén lejegyzett monda is, amelyben *Toroi Bandi* magát adószedőnek kiadva szerzi meg egy gazdag tibeti messze földön híres sárga lovát:

„*Toroi Bandi* meghallotta, hogy *Bayandelger* nyugati részén két *sain er* van, és addig-addig kérdezősködött, míg az *Öndör Bogd uul* hegy környékén egy mélyedésben rájuk nem talált. Odament a rejtékelyükhöz, és bement hozzájuk:

- Na, ti ketten, mi az, amit még eddig nem sikerült ellopnotok? - kérdezte tőlük, mire ők:

- Észak-nyugatra innen él egy gazdag tibeti, annak a sebes sárga lovát nem tudjuk megszerezni. Ennek a rejtékelyünknek pedig még nem láttuk a végét. Erre a két dologra nem vagyunk képesek, - válaszolták neki.

Ezt hallva *Toroi Bandi* megbeszélte velük, hogyan is lophatná el a szállásról a sebes sárga lovat.

- Azonban, a ló megszerzése előtt hozzunk el egy birkát a szállásról! Egyikötök menjen el az én lovamon. Amikor a lovam a karám széléhez ér, magától lopakodni kezd, s akkor kapj fel egyet a karámban levő juhok közül! De jól vigyázz, mert *čöx*-öt („gyi”) nem szabad mondanod, - intette.

Ahogy megbeszéltek a *sain er* el is ment és felragadott egy birkát. Ekkor azonban egy kutya dühösen rátámadt, ő pedig idegességében *čöx*-öt kiáltott. Erre a ló megugrott, a „tolvajunk” pedig a juhát magához ölelve a karámban maradt. A ló üres nyereggel vágtatott vissza a gazdájához. Ebből *Toroi Bandi* rögtön megtudta, hogy a másik bizony a birkával az ölében a karámban maradt. Másnap a megmaradt társával sok kicsiny követ

szedetett, azokat a tarisznyába téve a nyereg oldalán lógó vérszíjhoz kötötte, úrnak való ruhát öltött, majd ellátogatott a gazdag tibeti szállására.

- Honnan hová tart az uraság? Mihozzánk tolvaj jött be, de elfogtuk - fogadta a szállás gazdája.

- Á, én az úr adóját gyűjtöttem be és megyek vissza. Ma este azonban a fogatomtól elszakadtam, ezért itt maradok - válaszolta, miközben helyet foglalt.

- Természetesen, ahogy csak parancsolja. Ételt, italt, szállást az uraságnak! - hízelgett a házigazda. Mire az „úr” (*Toroi*):

- A foglyotokat vigyék be a tartalék jurtákba, és állítsatok őrt elé. Az én holmimat is vigyék be oda, hogy az őr arra is figyelhessen. Én is az ezüstöm mellett fogok aludni, - mondta, és a felesleges jurtában megvettette az ágyát, párnáját.

Az „uraság” a párnára tette a fejét, mintha aludna, de közben a két őrt figyelte, míg hajnalban el nem aludt mind a kettő. Erre *Toroi* felkelt, kioldotta a társa kötelét, felültette a lovára, a tarisznya követ pedig a nyeregbe tette. A kiszabadított tolvaj elment, az „uraság” pedig lefeküdt, majd reggel örjöngeni kezdett:

- Eltűnt az úr lova. Az ezüst is eltűnt, és a tolvaj sincs meg! - imígyen dühöngött. - Bizony, kellemetlen dolog a gazda adójának elvesztése. Sajnálatos dolog történt, bizony. Ezért a fejemet veszik. Ej, ha lenne egy jó sebes lovam, bizony kitalálnék valami furfangot, - mondta.

- Uram, nézd, megvan a megoldás. Nekünk van egy sebes sárga lovunk. Menj el azzal! Igyekezz, hogy életednek kegyelmet nyerj! - mondta a házigazda, és sok-sok jókívánság közepette odavezette a sebes sárga lovát *Toroi Bandi*-hoz, felültette rá, és útnak indította, mesélik.¹⁵

Történetek Xangai Bajar-ról

Toroi Bandi után talán a leghíresebb dariganga *šiliin sain er Xangai Bajar* volt. *D. Maam tüwšinxüree-i (Šixbaatar aimag)* születésű író őt tette meg a négykötetes, *Gajar šoroo* című nagyszerű regénye egyik főhősévé. *Xangai Bajar* hatalmas termetű ember volt, s ezért kapta a *xangai* „ligetes hegyvidék; világ” nevet. Vérbeli *šiliin sain er* volt, mert a lopott dolgokat nem tartotta meg magának, hanem a vidékén élő nincstelen emberek között osztogatta szét. *Xangai Bajar* azon kevesek közé tartozott, akik kiállták a hírhedt *yösön erüü*, a „kilenc kínzás” mind a kilenc fokozatát. Erre *Dariganga*-ban csak vajmi kevesen voltak képesek, *Xangai Bajar*-on kívül *Dariganga* járásban csak *Uxaa Baljir*, a betyárból lett főláma és az egyik utolsó legendás dariganga betyár, *Öndör Čilaa*, valamint a *Bayandelger*-ből való *Bögtör Cedew* és a *Xaljan*-i születésű *Lampiran Bandi* az, akikről még ezt mesélik. Mivel a törvény szerint a kilenc kínzást kibíró ember háborítatlanul élhetett, *Bajar* is kegyelmet kapott a mandzsu uralkodótól. *Xangai Bajar* fia volt *Bajariin Xawčig*, vagy más néven *Xawčig Saarai*, a darigangák nagy erejű birkózója, számos népmonda hőse, akiről a mi Toldi Miklósunkhoz hasonló mondák maradtak fenn. *Xawčig Saarai* mint kolduló vándorszerzetes, *badarčin* láma, gyalogosan járta Külső- és Belső-Mongólia vidékét, miközben télvíz idején pusztá kézzel fékezte meg a rátörő farkasokat, az úton járó kereskedőknek pedig a kocsirúddal mutatta meg a kívánt utat, mi több, bolyongásai közben rendre megnyerte a távoli *xošun*-ok birkózóbajnokságait is! Az alábbiakban ismertetendő három mondát a betyárok életét különösen jól ismerő *Gombosüren* bácsi mesélte el nekem:

Xangai Bajar menekülése a katonák elől

„A helytartó urak minden alkalmat megragadtak, hogy *Xangai Bajar*-t fogságba vessék, és egy alkalommal őrséget állítottak *Bajar* jurtája közelében, hátha sikerült

elfogniuk. Közel egy hónapi strázsálás után egy napon *Bajar* hazaérkezett. A követő reggel arra ébredt, hogy a helytartó katonái körbevették a jurtáját:

- A helytartó küldött minket, hogy elfogjunk, - közölték vele, mire *Bajar* így válaszolt:

- Ha már egyszer eljöttetek, hogy engem elfogjatok, akkor mindnyájan üljtek le és egyetek-igyatok. Én addig átöltözöm, - mondta, és megvendégelte őket kásával, pálinkával.

Bajar jurtájának az északi, tiszteleti helyén egy nagy ruha tartó láda állt. Annak a ládának az alja be volt szakítva és azon keresztül ki lehetett bújni a jurta nemezfala alatt. *Bajar* lova pedig a jurta mögött, éppen a láda hátoldalánál volt kikötve. *Bajar*, azzal, hogy lecsereéli a ruháját, odament a ládához, egyszer csak beugrott és eltűnt. Mire az elfogására érkezett emberek meghallották a lódobogást, és kiszaladtak a jurtából, *Bajar* már messze járt. Imígyen sikerült megszöknie az elfogatására jött katonák elől.¹⁶

Xangaj Bajar hazatérése Kínából

„Bár a szülőföldjén a hatóságoknak sosem sikerült elfogniuk, egy alkalommal, amikor az egyik távoli *xošun*-ban tartózkodott, mégis fogságba esett. Alávetették a „kilenc kínzás”-nak, de mind a kilenc fokozatot sikerült kiállnia. Mivel a törvény szerint a „kilenc kínzás”-t kiállt embereket feltétel nélkül szabadon kellett engedni, *Xangai Bajar*-t is elbocsátották. A mandzsu kán azonban parancsba adta, hogy a betyár nem térhet haza a szülőföldjére, és egy távoli helyre száműzték. A száműzetés helyére azonban hosszú időn át vezetett az út, *Bajar*-t egyik szállásról a másikra adogatták, miglen Kína távoli vidékére ért. Útközben egy gazdag földműves, parasztagazda megpillantotta, és így szólt:

- Ezt az embert én megvásárolom! - mondta, és pénzért valóban meg is vásárolta *Bajar*-t az őrzőtől. *Bajar* ugyanis hatalmas termetű, tagbaszakadt ember volt, és a gazda elhatározta, hogy az eke elé fogva szántani fog vele.

A vásárlás éjszakáján egy férfi őrizetére bízta a foglyát, és ráparancsolt, hogy úgy vigyázzon rá, mint a szeme fényére. Az ő azonban valamiért megsajnálta *Bajar*-t, és így szólt hozzá:

- Ha te most itt maradsz éjszakára, elevenen többé ki nem jutsz innen! A gazda ki fogja szedni a két inadat a hátad közepéből, és így neked in nélkül négy lábat csinálva éjjel-nappal szántani fog veled. Ezért én téged ma éjjel elengedlek, de hogy miként oldod meg a többit, azt magadnak kell tudnod! - mondta *Bajar*-nak, és kiengedte.

Bajar több mint húsz teljes napon át mendegelt Mongólia felé. Amikor végre hazaért a szülőföldjére, halántékán egy *lanj* írásos tamga volt, mivel a kegyelmet nyert száműzötteket csak az után eresztették el, ha egy ilyen *lanj* nevű tamgával megjelölték őket.¹⁷

Hogyan mentette meg Xangai Bajar Oroin Šar-t?

„Hazatérése után *Bajar* békében élt a jurtájában, és felhagyott a szegénylegény-élettel. A közelben élő nagyurak nagy becsben tartották, és időről-időre kikérték az egykori betyár véleményét. Így volt ez akkor is, amikor *Az Orloin xošun* nagyhatalmú ura, az *Orloin Caggan Ambaan* hozzá fordult, hogy segítsen neki elfogni egy *Oroin Šar* nevű betyárt:

„Volt egy *Orloin Šar* nevű ember. Az volt még csak jó tolvaj, *šiliin sain er*! Messzi vidékről lopott, a pásztoroknak nagyon sokat segített, olyan ember volt. A szomszédos *Dornogow* megyéből származott, és a szülőföldjén nagy tiszteletnek örvendett.

A mandzsu kán értesült *Orloin Šar* tetteiről és körözést adott ki, hogy mindenáron el kell őt fogni. Mivel az elfogására tett kísérletek nem hoztak eredményt, *Orloin Cagaan Amban*, az *Orloin xošun* bölcs helytartója azt javasolta a kiküldött *jangi*-nak,

tisztviselőnek, hogy *Xangai Bajar*-tól tudakolódjon *Orloin Šar* hollétéről. A bíró el is ment *Bajar*-hoz, annak *xadag*-ot, ezüstöt adott neki ajándékba, és megkérdezte tőle, hogyan is lehetne elfogni azt az *Orloin Šar* nevű embert:

- A mandzsu kán írásos parancsot küldött, hogy ezt az *Orloin Šar* nevű tolvajt okvetlenül el kell fognom. Mivel az az ember nagyon fontos, a mi helytartónk arra kéri Önt, hogy adjon tanácsot nekünk.

Bajar így válaszolt:

- Hej, *Orloin* nevű hegy van, *Šar* nevű szikla is van, bizony!

A vendég miközben hazafelé tartott, így tanakodott magában:

- Most én mit is mondjak a helytartónak? - gondolkodott. - Hiszen *Šartiin Xad* nevű szikla van itt, *Orloi Xedeg uul* hegy is van, de semmilyen *Orloin Šar* nevű ember nincs mifelénk!

Ímígyen mentette meg *Bajar* furfangos válaszával *Orloin Šar*-t az elfogatástól.¹⁸

A betyár és a lova

A mongol betyárhistóriák nélkülözhetetlen szereplője a betyár lova, amelynek segítségével végrehajtja a távoli vidékekről (elsősorban Belső-Mongóliából) történő tolvajlásokat, és gyakran a hűséges háts gyorsasága menti meg lovasát az üldözőktől is. Egyes betyárok különösen gyors lováról a mai napig is megemlékeznek Dariganga-ban. Ilyen legendássá vált, különleges gyorsaságú ló volt *Lxawaan Göög* (más néven *Maam Göög*) pávaszín hókája, vagy *Toroi Bandi* lova, amelyen leereszkedett a *Altan Owoo* déli oldalán található meredek ösvényen, a *Toroi jam*-on, „*Toroi útja*”-n. A ló és lovasa közötti bensőséges kapcsolatról szól az alábbi három történet. Az első kettő *S. Sodnomdaš* dariganga író és néprajzkutató, a harmadik pedig *J. Diiürentögs* képzőművész-filmrendező gyűjtéséből való:

Lxawaan Göög pávaszín hókája

„Dariganga-földön élt egy *Maam Göög* „*Maam* bátyó” nevű betyár. Nevezték *Lxawaan Göög*-nek, „*Lxawaan* bátyó”-nak is. Ennek az embernek volt egy messze földön híres *togos xaljan* „pávaszín hoka” lova. A környékbeli pásztorok szerint *Lxawaan Göög* a távoli *Xerlen* (Kerülen) folyóhoz, *Xentii* megyébe járt itatni a lovát. Egy barátja sehogyan sem akarta elhinni ezt a hihetetlennek tűnő történetet, és egy alkalommal elhatározta, hogy próbára teszi a barátját:

- Mikor fogod itatni a pávaszín hóka lovadat? - kérdezte, mire *Lxawaan* így válaszolt:

- Én a pávaszín hókámat ma fogom megitatni, - mondta. Erre a hitetlenkedő barát a következő kérdéssel fordult hozzá:

- Ej, bárcsak én is úgy tehetnék! Hadd kérjek tőled egy szívességet! Segíts rajtam, és hozz nekem egy *seewer* kalapot a *San bees* városából!

Aznap este *Lxawaan Göög* a következőkkel köszöntött be a barátjához:

- Most érkeztem vissza az itatásból. A kérésedet is teljesítettem, bár egy kicsit nehézkes volt véghezvinni. No, nesze! Itt a kalapod! - mesélik.

Beszélik, hogy amikor *Lxawaan Göög* pávaszín hókája elpusztult, mellkasába egy anyafarkas kölykezett.¹⁹

Toroi Bandi és a Góbi-sivatag bölcs főlámája

„*Toroi Bandi*, aki számára nem volt olyan hely, ahová ne jutott volna el, egy alkalommal elment a Góbi bölcs, nagytisztelétű főpapjához, hogy a jövődjét megjósoltatva, további életútját körültekintően irányíthassa.

Amikor megérkezett, bement a főpaphoz, aki éppen *sagai*-os, „bokacsont”-os húst, azaz a juh bokacsonti részét ette. *Toroi* jó egészséget kívánva illően köszöntötte a főpapot, majd leült, a főpap azonban szóra sem méltatta. A „*sagai*-os”-áról lecsavarta a *sagai*-t és egyet-kettőt dobva az „lóként” állt meg. Azután a „lóként” álló *sagai*-t szó nélkül átnyújtotta *Toroi*-nak és megszokott imádkozásába merült. *Toroi* pedig az adományt átvéve, így gondolkodott:

- Ez a bölcs bizony azt közölte velem, hogy „A te megélhetésed a ló hátán van! A ló hátán a szerencséd felfelé fog ívelni!” Vagyis: „A lóval barátkozz! A ló a te társad!” - vélekedett, és a jóslatot ímígyen megértve visszaindult, mondják.²⁰

Toroi Bandi xöörög-je

„Amikor *Toroi Bandi* az *Altan Owoo* déli oldalán lovával leereszkedett és a *Molcog Els* homoksvataga felé menekült, az életét megmentő lova hátsó két lábának a inja láthatóvá vált. Amikor a lova elpusztult, *Toroi* úgy sírt, ahogy meg férfiembert senki emberfia sírni nem látott. Elment *Jančxu* városába, ahol egy kínai ötvösművésszel egy szép *xöörög*-öt, tubákos szelencét készíttetett a lova emlékére, amit aztán az *Owoo süm* kolostora nagy tudású lámamesterének adott át megőrzésre, és csak öt év múlva vette vissza. Közepes méretű barna foltos kód színű *xöörög* volt az. Egyik oldalára az *Altan Owoo*, a másik oldalára a *Bayan Dulaan uul* hegy képe volt faragva. A teteje lazúrkőből volt, egyik oldalán a nap, másik oldalán pedig a hold képével. Élete utolsó éveiben egy *Nindewiin Renčün* nevű, húszas éveiben járó fiatal pásztor viselte az elagott *Toroi Bandi* gondját. Amikor a legendás betyár érezte, hogy közeledik a vég, halála előtt a különleges *xöörög*-öt fiatal segítőjének ajándékozta.²¹

Jegyzetek:

1. *Anaa* [*Erxem*] (62), Süxbaatar aimag, Dariganga sum (Saját gyűjtés – 1999.)
2. *Anaa* [*Erxem*] (62), Süxbaatar aimag, Dariganga sum (Saját gyűjtés – 1999.)
3. *Gombosüren* (80), Ulaanbaatar (Saját gyűjtés – 1999.)
4. *Anaa* [*Erxem*] (62), Süxbaatar aimag, Dariganga sum (Saját gyűjtés – 1999.)
5. Mend-Oyoo, G.: *Altan Owoo*. Ulaanbaatar, 1993. pp. 68-69.
6. *T. Cend* (60) Süxbaatar aimag, Ongon sum (Saját gyűjtés – 1999.); ill. *Ereewaa* [*Riiba*] (70), Süxbaatar aimag, Baruun-Urt sum (+ *Diiürentögs* gyűjtése – 1999.)
7. Smirnov, B.: *Mongol'skaja narodnaja muzika*. Moskva, 1971. p. 139.
8. *Gombosüren* (80), Ulaanbaatar (Saját gyűjtés – 1999.)
9. Bawuudor+: *Toroi bandiin tuxai*. ŠUAAX Ulaanbaatar, 1958. pp. 22-23.
10. *Tiwšimbayar* (68), Süxbaatar aimag, Dar'ganga sum (Saját gyűjtés – 1999.)
11. A folklórszövegekben többnyire *Batgün* „Kemény mélység” vagy *Batgünt* „Kemény mélységű” néven ismert a fővárosi börtön neve, a *Gombosüren*-től hallott, és fentebb ismertetett mondában pedig *Batcagaan* „Kemény fehér” szerepel.
12. +amsran, L.: *Dar'ganga*. Ulaanbaatar, 1999. pp. 49-50.
13. *Bawuudor*+ im. p. 23.
14. *Gombosüren* (80), Ulaanbaatar (Saját gyűjtés – 1999.)
15. *Mongol ardiin aman joxioliin dee+ bičig*. Szerk. Š. Gaadamba – D. Cerensodnom. Ulaanbaatar, 1978. pp. 205-206.
16. *Gombosüren* (80), Ulaanbaatar (Saját gyűjtés – 1999.)
17. *Gombosüren* (80), Ulaanbaatar (Saját gyűjtés – 1999.)
18. *Gombosüren* (80), Ulaanbaatar (Saját gyűjtés – 1999.)
19. Sodnomdaš, Š.: *Dariganga nugiin domog*. Szerk. G. Mend-Ooyo. Baruun-Urt, 1993. pp. 64-65.
20. *Sodnomdaš* im. p. 50.
21. *Ereewaa* [*Riiba*] (70), Süxbaatar aimag, Baruun-Urt sum (+ *Diiürentögs* gyűjtése – 1999.)

A tanulmányban idézett mongol személy- és helyneveket, szavakat, kifejezéseket tudományos átírásban adtam meg:

č	a magyar <i>cs</i> megfelelője
j	a magyar <i>dz</i> hang megfelelője
ǰ	a magyar <i>dzs</i> megfelelője
x	kemény <i>h</i>
š	a magyar <i>s</i> megfelelője
s	a magyar <i>sz</i> hang megfelelője
w	két ajakkal ejtett <i>v</i>

A magánhangzók hosszúságát többnyire kettőzés (*aa, ee, öö* stb.) jelöli.

Fontosabb szómagyarázatok

aimag: tartomány, fejedelemség; a legnagyobb közigazgatási egység Mongóliában a mandzsui uralom idején; ma: megye [ejtsd: *ajmak*]

amban: kormányzó; a mandzsui kán által kinevezett helytartó Mongóliában a mandzsui uralom idején

süim, xiid: buddhista szentély, templom, kolostor [ejtsd: *szüm, xid*]

jangi: mandzsui-kori járási hivatalnok; bíró [ejtsd: *dzangi*]

lang: kínai uncia (= 37,3 g)

lanj: landza írás (kövér vonalú, indai/nepáli ábécé)

sum: járás; a legkisebb közigazgatási egység Mongóliában [ejtsd: *szum*]

*xošuu*n: az *aimag* utáni második legnagyobb közigazgatási egység Mongóliában a mandzsui uralom alatt; Belső-Mongóliában és Kína mongolok lakta részén ma is létezik [ejtsd: *hosún*]

yembüü: különleges mintájú öntött ezüst, ami a folklór-szövegekben leginkább 50 lang értékben fordul elő. Neveztek még *ölgii möngö*-nek 'bölcso ezüst'-nek is [ejtsd: *jembü*]

Felhasznált irodalom

Bawuudorj: *Toroi bandiin tuxai*. ŠUAAX Ulaanbaatar, 1958.

Jamsran, L.: *Dar 'ganga*. Ulaanbaatar, 1999.

Mend-Oyoo, G.: *Altan Owoo*. Ulaanbaatar, 1993.

Mongol ardiin aman joxioliin deej bičig. Szerk. Š. Gaadamba – D. Cerensodnom. Ulaanbaatar, 1978.

Smirnov, B.: *Mongol'skaja narodnaja muzika*. Moskva, 1971.

Sodnomdaš, Š.: *Dariganga nutgiin domog*. Szerk. G. Mend-Oyoo. Baruun-Urt, 1993.

PÉTER LÁSZLÓ

József Attila és a jamboree A csodaszarvas

József Attila verseinek a könyvhétre jelenik meg a negyedik kritikai kiadása. Az elsőt Waldapfel József és Szabolcsi Miklós neve alatt 1952-ben adta ki az Akadémiai Kiadó. Waldapfel József (1904–1968) jobbadán csak a nevét adta hozzá: az érdemi munkát – egyetemi hallgatókból verbuvált munkaközösség gyűjtőmunkájának eredményeként – Szabolcsi Miklós (1921–2000) végezte. Ezt főként én – mint a makói József Attila Múzeum egyszemélyes dolgozója, „konflis” igazgatója – „fúrtam meg” néhány új vers és számos változat kéziratának gyűjtésével és közzétételével. A második kritikai kiadást egyedül Szabolcsi Miklós készítette, én lektoráltam, és 1955-ben jelent meg.

1

Évtizedek múltán annyi új változat és keletkezéstörténeti adalék gyűlt föl, hogy a kiadó ismét új kiadásra szánta el magát. Szabolcsinak sikerült rávennie a legkiválóbb magyar textológust, az addig csak a régi magyar irodalom alkotásaival bíbelődő Stoll Bélát, hogy romló szeme ellenére vállalja e huszadik századi klasszikus életművének gondozását. Az 1984-ben megjelent harmadik kiadás lektora ugyancsak én lehettem.

Közben érdekes lelettel gazdagította az oeuvre-öt Hárs László (1911–1978) költő, író és szerkesztő. A Népszabadság 1969. december 7-i számában *Ismeretlen József Attila-vers egy hajdani bulvárlapban* címmel az Országos Széchényi Könyvtárban a kaszákereztes mozgalom után búvárkodva A Hír című kérészetű és kis példányszámú, kéthetenként megjelenő, a színészként és főként konferansziéként ismert Békeffy László (1891–1962) szerkesztette lap 1933. augusztus 4-i számában rátalált József Attila máshonnan nem ismert, kötetiben nem szereplő versére.

A csodaszarvas

*Ükös ükünk, ősök őse
ázsiai puszták hőse,
vágyat nevelt csodavadra,
szarvast üzött napnyugatra.*

*Üzton üzve kis sereggel,
éjten éjjel, reges reggel,
át az éren, át az áron,
fegyveres népű határon.*

*Csodaállat, csak elillant,
lombokon át, ha megcsillant.
Csak a nyomát hagyta minden
füves földön, fájó szívben.*

*Az az előd nem volt boldog.
boldogok az utódok.
Az ősz haza odaveszett,
de a vágy nem emlékezet.*

*Hejh magyarok, hajh szegények,
hova üzni azt a gímet?
Aki hajtja, belepusztul
asszonyostul, csapatostul.*

*Az is, aki látta, végre,
hagyja immár békességbe.
Tisza mellett, Duna mellett,
az a szarvas itt legelget.*

*Ázsiai nehéz szaga
ázott pusztán füstöl tova*

*s aranyszőre, mikor illan,
gyári füstön általszillan.*

*Kortyolgat az ég tavából,
villó agganca világol –
ága-boga tükörképe
csillagvilág mindensége.*

A versben, írta Hárs László, alig ismerhető föl 1933 József Attilája: *A város peremén*, az *Óda*, az *Elégia* költője. Sokkal inkább emlékeztet az évekkorábbi *Regös éneke* és a *Kalevala*-korszakára.

2

Ezt erősítette meg a Népszabadság december 14-i számában *József Attila és „A csodaszarvas”* címmel közölt hozzászólásában Bokor László (1927–1979), az ideje korán elhunyt jeles József Attila-kutató is. Ő is korábbra tette a vers születését. Földidézte a költőnek 1928–29. évi Előörs-korszakát, amikor a népi táborral tartott kapcsolatot, s úgy vélte, *A csodaszarvas* a velük való szakítás verse. József Attila 1930 októberében lépett ki a Bartha Miklós Társaságból: szerinte a vers ekkoriban keletkezhetett. Természetesen észrevette Arany János híres költeményének (*Rege a csodaszarvasról*, a *Buda halála* hatodik éneke) ihletését is.

Magyarzatot keresett arra, költője miért nem tette közzé versét 1933 nyaráig? „Bizonyára azért, mert lebecsülte eredetiségét, túlságosan is az Arany-költemény travesztiájának, aktualizált átköltésének tartotta.” S mindjárt meg is adta szerinte való besorolását, helyét az életműben: „Pedig több annál; helye nem a rögtönzések, a személyes érdekű apróságok, hanem a nagyobb József Attila-versek közt van.”

Stoll Béla az említett 1984-i kritikai kiadásban be is iktatta a versek időrendjébe, de nem fogadta el Bokor László javaslatát: nem keletkezésének föltételezett időpontjára, 1930 őszére, hanem megjelenésének keltjére, 1933 nyarára, *A város peremén*, az *Elégia* és az *Óda* után helyezte el.

3

A most megjelenő kritikai kiadásban azonban, amelyet baráti szívességéből számítógépen megkaphattam tőle, már engedett a József Attila-kutatók Bokor Lászlót követő álláspontjának, és 1930-ra, a *Regös ének* és a *Bánat* (*Futtam, mint a szarvasok...*) közé iktatta. Tverdota György és Szabolcsi Miklós kétségbe vonta, hogy József Attila 1933-ban ilyen verset írt volna.

Stoll Béla az 1984. évi kritikai kiadást szikáran filológiai adatokra korlátozta. A 2005. évit lényegesen megbővítette: az eddigi két kötet így háromra nőtt. Ezáltal a jegyzetanyagban nem csupán a kéziratok és a közlések adatait, az időrendi besorolás tömör megokolását kapjuk, hanem megadja egy-egy versnek, sőt részleteinek elemzésére vonatkozó szakirodalmat is, szükség szerint idéz belőlük. Hatalmas mértékben megkönnyíti ezzel a kutatók dolgát, és ismét mintát ad a korszerű kritikai kiadásra.

Stoll Béla most *A csodaszarvas* értelmezésében, időrendi helyének meghatározásában Bokor László, Tverdota György és Szabolcsi Miklós érvelését fogadta el.

A vers 5–6. szakaszát a jobboldali illúziókkal való leszámolásként értelmezi. Szamba veszi ihlető forrásait is, elsősorban Arany idézett versét, hiszen József Attila versének címe, tárgya, versformája (felező nyolcas, *aabb* rimképlet) azonos; stílusa,

képszerűsítése, gondolatritmusa, régiességek (*éjten éjjel, úztön úzte*) ugyancsak Aranyra utalnak. Stoll Béla illetékes abban, hogy megérezze a 16. századi Csáti Demeter *Pannónia megvétele*ről című krónikájának hatását is. József Attila első éves szegedi bölcsészhallgatóként sikerélményként könyvelhette el Dézsi Lajos professzor dicséretét erről tartott szeminárium előadásáért. A 3. versszak utolsó sorának alliterációi emlékeztetnek Csáti Demeter énekére: *Felvedet adtad fejér lovan, / És fivedet aranyas féken*. Stoll Horváth Ivánnal szemben bizonyítja, hogy nem Szabolcska Mihályra, hanem szintén Aranyra utal a 6. szakasz képe: *Tisza mellett, Duna mellett / az a szarvas itt legelget*. Arany versében: *Folyóvíznek partja mellett / Paripájok jól legelhet*.

Hivatkozik N. Horváth Béla megtalált párhuzamára is. Illyés Gyula *Magyarok* című verse szintén 1933 nyarán született. Benne ez a József Attilára emlékeztető sor: *Haj szegény nép, haj magyar nép*. Pontosabb megjelenési adatok megmutathatnák, a kölcsönhatásban ezúttal ki kire hatott.

Stoll Béla a rímhasználatban is lelt Aranyra utaló nyomot. Ezúttal *Emlények* című verséből (*Majd, amidőn ellillant, / Távolból visszacsillant*) József Attila versének harmadik (*ellillant–megcsillant*) és hetedik (*illan–általszillan*) versszakában. *A csodaszarvas* utolsó szakaszának képében Tverdota György finn-ugor medvénekből talált párhuzamot.

Lengyel András azt vette észre, hogy *A csodaszarvas* utolsó versszakának képe rokon az 1932 végén született *Háló* című versével (*jeges bogai szikrázón / a csillagok*). Stoll ezt fokozza: a második versszak *harmadik sora (át az éren, át az áron)* hasonlít a [*Ha lelked, logikád...*] kezdetű töredék ötödik sorához: *ver az ér, viz az ár*. Ezt a keltezetlen töredéket éppen Lengyel András keltezte 1933-ra!

Stoll Béla mindennek ellenére 1930-ba helyezte át a verset, mondván, hogy mind az Arany-, mind a Kalevala-hatás ekkor volt a költő életében a legerősebb. Az *agganacs* (helyesírás szerint *aganacs*) szó nyomjelző szerepének is talán túlzott jelentőséget tulajdonítva az 1930 nyarára keltezhető *Bánat* című vers elé helyezte *A csodaszarvas*-t: a szó ebben is előfordul.

A nehezen megoldható textológiai kérdéseket a szakzsargon úgy hívja: *crux philologorum*. A filológusok keresztje. Az új kritikai kiadásban Stoll Béla *A csodaszarvas* jegyzetét ezzel kezdi: „A József Attila-filológia egyik cruxa.”

4

Az előző kiadásnak e versre vonatkozó jegyzetében van egy mondat, amelyről most Stoll Béla megfeledezett: „Lehet az is, hogy a közvetlen ötletet a vers megírásához az 1933. évi cserkész jamboree emblémája, a csodaszarvas adta.”

Holott ez a megoldás kulcsa. Egyáltalán nem áll meg az az érvelés, hogy ilyen verset József Attila csak 1930-ig írhatott volna. Például az *Áradat* (1931) változata, az *Őt szegény szól* csak ezután, 1934 nyarán, a *Medvetánc* sajtó alá szerkesztése során született.

A IV. cserkész világtábor, a gödöllői jamboree lord Baden-Powell, a világ főcserkésze, Horthy Miklós kormányzó és Teleki Pál magyar főcserkész jelenlétében ünnepélyesen 1933. augusztus 4-én nyílt meg. *Azon a napon tehát, amelyen József Attila verse megjelent*.

Valaki írja, nem emlékszem már, ki, hogy a költő a lillafüredi írótalálkozóra utazva, 1933. június 10-én, a vonaton Arany Jánost olvasta. Nyilván szeme elé került a *Rege a csodaszarvasról* is. Közben folyton hallott a jamboree előkészületeiről, olvashatott, sőt láthatta is a tábor jelvényét, a csodaszarvas. Fölújult benne korábbi élményanyaga, nem csak Arany János emlegetett költeményei, nem csak a *Kalevala* emlékei, hanem saját korábbi e nemben született versei is. Talán még Lillafüreden, ahonnan Pakots József 12-i váratlan halála miatt ő is hamar hazautazott, de utána otthon, június második, július első

felében, megírhatta költeményét. Megjelenése előtt éppen egy hónappal, A Hír július 4-i számában interjú jelent meg a költővel, öngyilkossági kísérletének híret cáfolva, *József Attila nem hajlandó meghalni!* címmel. Stoll Béla joggal föltételezi, hogy a névtelenül maradt riporter ekkor kérhetett verset tőle.

A csodaszarvasnak ott a helye tehát, ahol az 1984. évi kritikai kiadás közölte: közvetlenül az Óda után.

DANKÓ IMRE

Szabó Ferenc hetven éves

A hazai helytörténetírás, honismereti tevékenység; a levéltári- és múzeumi szervező- és kutatómunka országosan ismert és elismert egyénisége, *Szabó Ferenc* hetven éves. Van valami ellentmondás abban, hogy Szabó Ferenc országosan ismert és elismert, ugyanakkor szinte semmit sem lehet róla tudni, adatai alig szerepelnek a lexikonokban. Pedig minden idejét a *munka* foglalta le ahogy ezt számtalan, mennyiségileg is sok értékes munkája is igazolja. De soha se szerette "magát előtérbe tolni" - ahogy mondta róla az egyik munkatársa. Inkább háttérben szeretett maradni. Számára nem a saját személyisége volt a fontos, hanem az a *munka*, amit végzett, akár mint tudós kutató, akár mint szervező-szerkesztő. A közvélemény egyértelműen *békésinek* tudja és mondja; de a mérlegelőbbek *dél-alföldinek* jelzik, akik pedig a történeti-, helytörténeti-, irodalomtörténeti-, néprajzi-, történeti-néprajzi munkássága gyökereit és szempontjait is kutatva, módszereit is figyelve, a produktumokat a kérdéses tudományág fejlettségét, mutató korszerűséget kísérik figyelemmel munkásságában, Szabó Ferenc tevékenységét *országos szintre* emelik. Ezzel magyarázható, hogy szakterületei (levéltáros, muzeológus, történész, szerkesztő, ismeretterjesztő-közművelő) országos vezető testületeinek tagjává, titkárává, alelnökévé, elnökévé stb. választották, illetve nevezték ki. Mentalitására az is jellemző, hogy mindezek ellenére mindig elevenen kötődik Szegedhez, a Szegedi Egyetemhez, de úgy hogy Békés megyéből kizárhatóan, mindmáig Békés megyében marad (Orosházán, Gyulán).

Munkássága bármennyire is békési, illetőleg dél-alföldi tárgyú, sárréti- bihari-tiszántúli kérdéseket is tárgyal. Ezért kell nekünk is köszöntenünk, üdvözlőnk hetvenedik életévében.

Szabó Ferenc 1935. március 13-án született kisparaszti családban, Orosházán. Apját 1945-ben, szovjet hadifogságban vesztette el. Édesanyja nehéz körülmények között nevelte föl. Az általános iskolát és a gimnáziumot is szülővárosában, Orosházán végezte. A szépen, egyenletesen, érdeklődéssel tanuló gyermek számára nem jelentett nehézséget az iskola, a tanulás. Sok más társával ellentétben, már gimnazista korában elkötelezte magát a tudomány művelésére, a gyűjtésre, a kutatásra. Eleinte - bár egész életére kihatóan - az irodalom, az irodalomtörténet állt érdeklődése homlokterében, de gimnázium tanulmányai végre érdeklődési köre a történelemmel már oly mértékben bővült, hogy az országos tanulmányi versenyen 1955-ben, történelemből első lett. Ez akkor azzal járt együtt, hogy felvételi vizsga nélkül mehetett az egyetemre. Ment is, 1955 és 1959 között a szegedi egyetem magyar-történelem szakán folytatott tanulmányokat.

Az orosházi Tánács Mihály Gimnáziumban, illetve Orosházán, szülővárosában *Elek László* (művelődéstörténetész-irodalomtörténetész), *Koller József* (földrajz) és *Nagy Gyula* (néprajzos muzeológus, az orosházi múzeum felvirágoztatója), majd az egyetemen *Bálint Sándor* etnográfus, *Nyíri Antal* nyelvész, *Koltay-Kastner Jenő* irodalmár; *Karácsonyi Béla*, *Mérei Gyula*, *Serfőző Lajos* és *Szadeczký-Kardoss Samu* történészek mellett sokat tanult és

erősen hatottak rá *Péter László*, *Ilia Mihály*, *Krupa András*, *Beck Zoltán*, *Dienes Erzsébet*, *Juhász Antal* stb. ha nem is évfolyam-, hanem diáktársai. 1959-ben magyar-történelem szakos tanári oklevelet szerzett, 1961-ben pedig a szegedi egyetemen a bölcsészettudomány doktora lett. Doktori disszertációja a dél-alföldi betyárvilág alakulásáról szólt. A fiatal kutató gyakran publikált a Szegedi Egyetem különböző kiadványaiban, az Orosházi Múzeum Évkönyvében. Pályáját a Szarvasi Vajda Péter Gimnáziumban kezdte, de egy év múltán visszakért Szegedre, mégpedig - korábbi tervei beteljesedéseként - az Állami Levéltárba, ahol is kezdetektől kedve *Oltvai Ferenc* levéltár-igazgató mellett (és hatása alatt) nagyszerű levéltárossá, igen jó levéltári kutatóvá fejlődött. Szegedi levéltárossága idején, részben felújítva korábbi tájékozódásait, mind pedig bekerülve a pezsgő szegedi kultúrélet forrágába (Tiszatáj stb.) történeti-, irodalomtörténeti-, művelődéstörténeti kutatásokba és feldolgozásokba kezdett. Ennek a "kezdeti" irodalmi-, irodalomtörténeti érdeklődésnek és munkálkodásnak éppen a napokban, immár a 70 éves jubileumhoz kapcsolódva készült el a Békés Megyei Könyvtár Művelődéstörténeti Kiskönyvtár sorozatában *Az irodalom vonzásában. Tanulmányok, cikkek 1955-2005* című gyűjteményes kötete. Az akkoriban született publikációi közül legjelentősebb volt a szakdolgozatának - doktori disszertációjának elvi és adatbővítéssel újraserkesztéseként 1964-ben, a Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai sorozatában megjelent *A dél-alföldi betyárvilág* című, ma már alapműnek minősülő monográfiája.

Talán ennek a nagyjelentőségű munkájának gyulai megjelentetése is hozzájárult ahhoz, hogy Szabó Ferenc 1965-ben elfogadta kinevezését a Gyulai Állami Levéltár élére. Mint levéltáros, mondhatni, hogy újjászervezte a gyulai levéltárat és ott kifejtett széles körű tudományszervező-, feltáró és feldolgozó tevékenységével megvetette a Békés megyében az 1960-1970-es években különösen felvirágzott helytörténetírás alapjait. Mint gyulai levéltár-igazgató, részben mint szerkesztő, részben mint szerző megszervezte a Békés Megyei nagyobb települések történeti és néprajzi monográfiáinak elkészítését. Számos hajdú-bihari történésszel, etnográfussal, művelődés- és művészettörténésszel is együtt dolgozott. például Varga Gyulával, Orosz Istvánnal, Cs. Tábori Hajnalkával, Sz. Kürti Katalinnal, Dankó Imrével stb. Levéltár-igazgató korában vált a *Békési Élet* szerzőjévé, szerkesztőbizottsági tagjává, majd szerkesztőjévé és tette a folyóiratot hazánk egyik leg színvonalasabb művelődési- kulturális folyóiratává. Példás és rendkívül eredményes, egymás munkáját megbecsülő, segítő kapcsolatokat tudott kiépíteni a "szakma" országos vezetőivel; tudósokkal, kutatókkal szerkesztőkkel, képzőművészekkel, kiadóvalalattokkal és talán mindenek előtt a nyomdákkal.

1982-ben a megüresedett megyei múzeumigazgatói széket a Békés Megyei Tanács vele töltötte be. A múzeumi munka, a muzeológia nem volt számára ismeretlen terület. Sőt, különböző kutatói, szervezői kötődései és képzettsége következtében igazán otthon érezte magát új munkakörében. Mint megyei múzeumigazgató részben tovább folytatta minden korábbi kulturális (szervező-szerkesztő) tevékenységét, részben pedig az egyre romló gazdasági körülmények között a múzeumok fejlesztésén fáradozott.

Közben - ugyancsak természetesen - nem mondott le egyéni tudományos-kutatói- és feldolgozó tevékenységéről sem. Nehéz volna itt felsorolni mindazt a tanulmányt, cikket, de kiadói szerkesztői munkát is, amelyet alkotott, nevével fémjelzett. Remélhetőleg 70. születésnapja alkalmából összeállítják és megjelentetik Szabó Ferenc nagyon hiányzó egyéni bibliográfiáját. Ez a bibliográfia minden bizonnyal, minden ismertetésnél beszédesebb lesz Szabó Ferenc munkásságát, de Békés Megye történetét, művelődéstörténetét illetően is.

Mi, itt, most, ebben a születésnap köszöntőben csak összefoglaló módon azt mondhatjuk el, hogy Szabó Ferenc a dél-alföldi nagytáj XIX-XX. századi gazdaság- és társadalom-, valamint történetének, művelődéstörténetének kutatásában összekapcsolta a megyei témaválasztást az egyes városok, nagyközségek sajátos múltjának feltárásával. Szerzőként is közreműködve az 1970-es évek elejétől széles körben elismert munkacsoportokat szervezett Gyula, Békés, Orosháza, Mezőberény, Gyoma, Szeghalom, Vésztő, Medgyesegyháza, továbbá Hódmezővásárhely történetének (részben néprajzának) monografikus feldolgozására vagy egy jelentős korszakának megírására. Szerkesztette a *"Forráskiadványok a Békés Megyei Levéltárból"* című sorozat első 11 kötetét, továbbá a *"Békés Megyei Múzeumok Közleményei"* sorozat 11 kötetét 8-19. A bibliofil kiállítású forráskiadvány-sorozatot, a *"Bibliotheca Bekesiensis"* 16 kötetét, továbbá a *Dél-Alföldi Évszázadok* című regionális történeti sorozat 5 kötetét. Számos sorozatokon kívüli kiadványt is szerkesztett. Ezek közül legismertebbek a *"Dél-tiszántúli munkásszerződések 1889-1944"* (1966), az *"Agrárszocializmus Magyarországon"* (1986) és a *"Banner János emlékezete"* (1989) című kötetek. Önálló kötetben megjelent munkái közül legemlékezetesebb és idézett a már említett *A dél-alföldi betyárvilág* (Gyula, 1964).

Úgy érezzük, hogy ezt a köszöntőt nem szabad anélkül befejezni, hogy ne említenénk meg Szabó Ferenc konkrét bihari érdeklődésének két szép bizonyosságát. Az első az az, hogy 1996-ban a Rálátás elődjének számító biharkeresztesi *Itt és Most*-ban érdekes és nagyon izgalmas kistanulmányt írt egy akkor, de még ma is aktuális irodalmi problémáról, *Zavar, csönd és bűvópatakok. A népi irodalom fogadtatása napjainkban* címen (Itt és Most, 1. 1996. 8-10. p.). Szabó Ferenc nagyon jól tájékozott volt a biharkeresztesi múzeumszervezési-alapítási huzavonásról s az Itt és Most utolsó - a biharkeresztesi múzeumkezdeményezés elhalását bejelentő - ... számában mintegy példálózva *Egy testvérmúzeum a régi Bihar földjén, Sarkadon* címmel egy nagyszerű, általános művelődéstörténeti és múzeumtörténeti jelentőséggel bíró cikket jelentetett meg (Itt és Most, 6. 1998. 11-15. p.).

Befejezőként s némi baráti fricskaként említjük meg azt, hogy Szabó Ferenc már jó régen megígérte, hogy a Rálátásba egy nagyszerű, szerinte több szempontból is izgalmas zsákai tanulmányt fog írni, illetve küldeni. Nagyon felkeltette érdeklődését Zsáka egyik jelentős személyiségének, id. és ifj. Jankó Gyula gyógyszerészeknek élete és munkássága címmel. Tanulmányát az általánosan ismert adarok nem messte túl, saját levéltári kutatásai alapján kezdte megírni. De a mindig felmerülő újabb-és újabb adatok, szempontok miatt, a bőség zavarával küzdve mind máig nem tudta befejezni. Természetes, gondolom, időnek se volt bővében, hiszen a nyugalmazott megyei múzeumigazgató "nyugalmi állapotában" is dolgozik, talán még többet is, mint korábban.

Szóval, a Rálátás abban a reményben köszönti Szabó Ferencet, hogy hamarosan, talán még a jubileumi év lejáta előtt elkészíti és elküldi ezt a számunkra oly fontos és oly annyira várt tanulmányát. Békés, boldog, egészségben és eredményekben gazdag éveket kívánunk!

DANKÓ IMRE

A 70 éves Madarász Gyula festőművész méltó ünneplése Jubileumi kiállítás a Déri Múzeumban

Madarász Gyula festőművészt, Zsáka díszpolgárát, születésének 70. évfordulója alkalmából, a Nemzeti Kulturális Alapprogram Múzeumi Szakmai Kollégiuma, Debrecen Megyei Jogú Város és Hajdú-Bihar Megye, valamint Hajdúböszörmény, Hajdúnánás Városok és Zsáka Nagyközség Önkormányzatai, továbbá számos kulturális-művészeti intézmény és a Déri Múzeum pártfogásával készített, 2005. április 22-én ünnepélyesen

megnyitott életmű-kiállítással köszöntötték. A kiállításnyitás egyben a 70 éves Madarász Gyula köszöntése is volt. A ritkán látott ilyen nagyszámú közönség előtt a kiállítást (a Déri Múzeum Zoltay Lajos Termében) *Bényei József* költő, műkritikus, esztéta, szerkesztő; a jó barát, nyitotta meg, ismertette Madarász Gyula életrajzát, művészetét. Mi, magunk büszkék vagyunk rá, hogy Madarász Gyula pályájának egyik ismertetését a *Rálátásban* jelentethettük meg (Dankó Imre: Madarász Gyula művészet. Rálátás, I. 2000. 4. sz. 2-6. p.). A kiállításhoz egy nagyszerű, ötven színes fotóval illusztrált, életrajzzal (Bényei József), adattárral, irodalomjegyzékkel ellátott katalógus is készült. Ugyanúgy mint 1998-ban is a szülőfalujának ajándékozott munkáiból a Rhédey Kastélyban berendezett állandó kiállításához

A Madarász Gyula kiállításnyitóján Kobzos Kiss Tamás énekel. A képen láthatók (ballról jobbra): V. Szathmáry Ibolya, Túri Gábor, Juhászné Lévai Katalin, Madarász Gyula, Madarászné Kathy Margit, Bényei József, Kobzos Kiss Tamás

Az ünnepeltet *Juhászné Lévai Katalin*, Hajdú-Bihar Megye Közgyűlésének elnöke, országgyűlési képviselő, *Túri Gábor* Debrecen Megyei Jogú Város alpolgármestere és *Vargáné Szathmári Ibolya* megyei múzeumigazgató köszöntötték. Az ünnepség fényét, kultur-élményekben való gazdagságát nagyban emelte és minden résztvevő számára el nem feledhető élménnyé tette *Kobzos Kiss Tamás* énekes előadóművész közreműködése.

BÍRÓ MIKLÓSNÉ

A Zsákai Nemzetközi Művésztelep Kiállítása a Debreceni Kós Károly Művészeti Szakképző Iskolában

Mint az előző számunkban írtuk, a Művésztelepünk kiállítási anyagát Debrecenben állítottuk ki, a Kós Károly Művészeti Szakképző Iskolában. A kiállítást *Lukács Gábor* festőművész, a Nyíregyházi Főiskola adjunktusa, a Művésztelep egyik vezetője nyitotta meg. Megnyitó beszédében elmondta, hogy a 12. alkalommal megrendezett táborba (2004 nyarán) olyan művészeket hívott meg, akik évek hosszú

sora óta visszajárnak Zsákára. Foglalkozásuk, hivatásuk a festészethez, grafikához, művészetekhez kötődik. Ezek a művészek nyilvánvalóan azért járnak vissza Zsákára, mert jól érzik magukat, kötődnek a faluhoz, az itteni emberekhez, akik évről-évre nagy szeretettel fogadják őket. A község vezetői biztosítják a nyugodt alkotómunka feltételeit. A záró-kiállítás mindig nagy esemény a faluban, rengeteg ember érdeklődő eljön a megnyitó ünnepségre. Az alkotások, melyek a tábor ideje alatt készültek a község közintézményeiben és a Rhédey kastélyban láthatók. Nagy öröm a kiállítók számára is, amikor az alkotásokat Debrecenben vagy más helyen is bemutatathatjuk. Ilyen ez az alkalom is. Az iskola igazgatónője *Csobán Péterné* megköszönte a község és a művészek bemutatását, s biztosította a táborvezetőt, hogy iskolájuk valamennyi pedagógusa és tanulója megnézi ezt a szép anyagot, hiszen a tanulók azért járnak ebbe az iskolába, mert a művészetek iránt. Érdeklődnek. Az igazgatóné elmondta: „Nem egyszerűen olyan iskolát próbálunk kialakítani, amelyben művészeti oktatás is folyik, hanem olyan iskolát, amelyben a művészek nem egyszerű többletek, hanem a lényeg: az iskola arculatának, egyediségének, motivációs rendszerének, magatartás- és környezetkultúrájának, egész stílusának, atmoszférájának meghatározója. Olyan iskolát szeretnénk, ahol nem pusztán munkafolyamatokat, praktikus szakmai ismereteket sajátíthatnak el a diákok, hanem elsősorban a helyi hagyományokra, a népművészet szellemére támaszkodva megismerkedhetnek a kézművesség legkülönbözőbb formáit megteremtő népi műveltség teljességével, ahol az alkotók, diákok megpróbálják a magyar népművészet motívumvilágát és szellemiségét bőrben, agyagban, fában, fémbe kifejezni és megvalósítani a forma és a tiszta szellemi tartalom egységét. Bőrműves, ötvös – aranyműves, zománcműves, textilműves, keramikus, számítógépes-grafikus, virágkötő-berendező szakképesítést szerezhetnek iskolánkban a fiatalok.”

Az igazgatónő köszönetet mondott: Aros Éva, Bányai Brigitta, Szigeti Anna, Danka Attila, Hegedűs Tibor, Kurucz Tímea, Pallay Róbert, Sotus Szilvia, Teleki Péter, B. Orosz István, Barta János, Börcsök Attila, Ortó Tamás, Kun István, Lukács Máté, Schmier Péter, Szigeti Endre, Tóth Zsuzsa kiállító művészeknek és a tábor vezetőinek, Lukács Gábornak és Szepessy Béla grafikus művészeknek, főiskolai docenseknek.

DANKÓ IMRE

Megvan Lessi Miklós!

Bizonyára sokan emlékeznek akár a Rálátásban is közölt Baj van Zsákán című szólás eredetéről, tartalmáról, feltehető rokonításáról írt tanulmányomra, amelyben szóvá tettem azt is, hogy senki sem tudja, vagy ha tudja is, mélyen hallgat róla, hogy ki rejlik az iratokban L. I. monogrammal jelzett békétlen, a maga igazát, vagy vélt igazát akár a császár- király Zsákára való lehívásáig is védő zsákai "atyafi" mögött (D. I.: *Egy falucsúfolónak vett zsákai szólás-mondás historikuma*. Rálátás, IV. 2003. 1. 37-42. p. és *Baj van Köpecen - Baj van Zsákán*. Köszöntőkönyv Kiss Jenő 60. születésnapjára. Bp. 2003. 542-546. p.). A magam számára se volt közömbös, hogy ki lehetett L. I., bár én a Baj van Zsákán szólás nyelvi-művelődéstörténeti magyarázatával foglalkoztam, elkezdtem puhatolózni L. I. személye iránt is. Jó egy évi szorgos kutatás se járt eredménnyel, mígnem némi fény derült, *Barcsay László* jóvoltából az L. I. monogramos úr személyére. Barcsay László levelet írt *Jordán*

Sándornak ebben az ügyben. *Jordán Sándor Bíró Miklósnén* keresztül az alábbi levélrészlet juttatta el hozzám.

"A családban állandó téma volt ez a kaland. Épp nem rég adtam le a Bihari Múzeumnak egy 65 oldalas kisebb összeállítástomat:

Barcsay emlékiratok V. kötet.

Berettyóújfalú a '30-as években.

EMLÉKMARADÉKOK A RÉGI UTCÁKRÓL.

Berettyóújfalú - Budapest, 1990-2001.

címmel. Ebben is megemlítettem a nevezetes eseményt, de csak érintettem, az alábbiak szerint: "*A Leventeházig tartó utca utolsó házában Lessi Miklós hites földmérő lakott. Zsákai "óhitű" családból került a megyeszékhelyre. Ekkoriban már koros úr volt. Az a mende-monda járta, hogy a Monarchia idejében Zsákán valami kellemetlen dolog esett meg vele. A hirtelen haragú férfit azonnal táviratozott Bécsbe: "Ferenc József császár és királynak, Bécs. Baj van Zsákán, kocsi várja Újfaluban. Lessi." Ha igaz a történet, a postáskisasszonyi levéltitok megsértése miatt el lehet marasztalni. Mert hát honnan tudhatnánk a dologról? Ferenc Jóska ugyanis nem jött le Újfaluba..."*

Az öregek elbeszélése szerint *Lessi Miklós* hites földmérő lévén, valami tagosítással kapcsolatos kényesebb ügyre bukkant Zsákán. Nem kizárt, hogy igaza is volt. *Nagybátyám, Barcsay Károly* nem írta ki a nevét, hiszen a cikk megjelenésekor még élt az öreg mérnök. Azt, hogy L. I. a monogram, magam sem értem. Valahol hát még van titok. Nekem csak annak kellene utána nézmem, hogy hol bukkantam rá az "óhitűre", meg a "zsákai" származásra. A már "letudott" dolgaim nyilvántartása kissé hiányos, sajnós. Ha "óhitű" volt, azaz oláh, vagy zsidó, akkor nem lehet a református anyakönyvben."

Eddig tart a bennünket érdeklő levélrészlet: megtudtuk belőle, hogy a császár- királyhívogató zsákai földmérő neve *Lessi Miklós* volt. Valamint azt, hogy *Berettyóújfaluban telepedett meg* és folytatott földmérő tevékenységet. De semmi többet!

Lessi Miklós személye - bízunk benne, hogy rövid ideig - továbbra is ismeretlenségbe burkolózik. Hol született hát és hol is halt meg? Hol és mit tanult az öregúr, milyen pályát futott be egyáltalán? Hol van eltemetve? Élnek-e még leszármazottai, vagy hozzátartozói? Mind-mind olyan kérdés, amelyekre most már a jóhírnevű bihari, sőt közelebről berettyóújfalusi helytörténészeknek kell és illik válaszolniuk.

H Í R E K

2005. március 18-án, Debrecenben elhunyt Dr. Durkó Mátyas egyetemi tanár; a felnőttoktatás, a művelődés-önművelődés országos hírű professzora.

*

2005. április 23-án, Budapesten, 71 éves korában elhunyt Dr. Gunst Péter a Debreceni Egyetem agrártörténész professzora. Gunst professzort, aki 1993-ban, mint főszerkesztő, újraindította a *Debreceni Szemlét*, és egyébként is részt vett Debrecen kulturális-tudományos életében, Budapesten temették el.

*

2005. május 6-án tartották meg országos találkozójukat a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszékén végeztek. A nagyszámú, az egész ország legkülönbözőbb részeiből érkezett résztvevők egy nagyszabású tudományos ülésen is feleleveníthették debreceni-tanszéki emlékeiket (Bartha Elek, Ujváry Zoltán, Janó Ákos, Szonda István.)

*

2005. június 1-jén a debreceni Medgyessy Ferenc Emlékmúzeum Kortárs Művészeti Galériájában nyitották meg a Petőfi Irodalmi Múzeum *Eszmélet* című multimédiás, interaktív *József Attila* vándorkiállítás (forgatókönyv: H. Bagó Ilona; látványtervező: Kemény Gyula; operatőr: Tari János). A kiállítást *Sziráki Péter* nyitotta meg.

*

2005. június 13-án a Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke és a Debreceni Akadémiai Bizottság Néprajzi Munkacsoportja rendezésében, a DAB székházban négy újabb kiadvány ismertetésére került sor. *Ujváry Zoltán: Kis folklórtörténet* című könyvsorozatát *Bartha Elek*; a *Keményfi Róbert* szerkesztette *Beszéltetések Kósa Lászlóval* címűt *P. Szalay Emőke*; a *Dankó Imre* szerkesztette *Rálátás* című

folyóirat első öt évfolyamát *Nagy Éva*; *Surányi Béla: A Kárpát-medence népi földművelő gazdálkodása* című könyvét Orosz István ismertette.

*

2005. június 17-én nyitotta meg *Takács Péter* egyetemi tanár a Déri Múzeum Zoltai Lajos termében a Pest Megyei Múzeumok Igazgatósága *Rákóczi Emlékkiállítását*.

*

2005. június 23-án adták át a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeumban a *Dél-Dunántúli tájegység* építményeit. A kiállítást *Mádl Ferenc* köztársasági elnök adta át; *Ács Tamás* a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma; *Kékes Ferenc* a Baranya Megyei Önkormányzat Közgyűlése; *Gyenesei István* a Somogy Megyei Önkormányzat Közgyűlése; *Frankné Kovács Szilvia* a Tolna Megyei Önkormányzat Közgyűlése nevében mondott köszöntőt.

*

2005. június 24-én Budapesten, az ELTE BTK Folklór Tanszékén, illetve az egyetem Múzeum körüli Auditoriumában köszöntötték tanártársai és tanítványai 60. születésnapja alkalmából az iskolateremtő *Küllös Imola* tanárnőt, és nyújtották át neki a tiszteletére írt és szerkesztett kétkötetes Emlék-tanulmánykötetet. Mi, az *Ethnica* előző számában köszöntöttük a jeles folklóristát (*Ethnica*, VII. 2005. 2. 75-76.p.)

*

2005. június 28-án a debreceni Medgyessy Ferec Emlékmúzeum Kortárs Művészeti Galériájában nyitották meg a nagyváradi *Körös Vidéki Múzeum* rendezésében *Constantin Blendea* festőművész kiállítását. A kiállítást *Aurel Chiriac* a Körös Vidéki Múzeum igazgatója nyitotta meg.

2005. július 4-étől a Debreceni Egyetem néprajz szakos hallgatóinak egy csoportja kötelező szakmai terepgyakorlaton vesz részt tíz napig *Zsákán*. A terepgyakorlatot a tanszék adjunktusa *Kiss Antal* irányítja.

*

2005. július 13-án Budapesten, a Bolgár Kulturális Intézetben megnyitották az *Égerházi Imre (1925-2001) festőművész sumeni alkotásai és életművének keresztmetszete* című kiállítást. A megjelenteket *Plamen Pejkov*, a Bolgár Kulturális Intézet igazgatója köszöntötte, a kiállítást pedig *Bereczky Lóránd*, a Magyar Nemzeti Galéria főigazgatója nyitotta meg.

*

A XXXIII. Honismereti Akadémiát 2005.június 24-30 között Pécsen rendezte meg a Honismereti Szövetség. Az Akadémia hallgatósága, megismerkedett Pécs nagyszerű műemlékeivel, múzeumaival, képzőművészeti életével. Hajdú-Bihar megyéből a Honismereti Akadémián *Vajda Mária* etnográfus, főmuzeológus vett részt.

*

A megújult *Studia Folkloristica et Ethnographica* sorozat 47. számaként megjelent *Surányi Béla* - a Rálátás egyik gyakori munkatársa - *A Kárpát-medence népi földművelő gazdálkodása* című agrár-etnográfiai-agrártörténeti összefoglalása. A monografikus tanulmányban számos bihari vonatkozás is található (Debrecen, 2005. 200.p.)

*

Keményfi Róbert szerkesztésében, a megújított *Studia Folkloristica et Ethnographica* 48. köteteként megjelent a *Beszéltetések Kósa Lászlóval. Család-hivatás-tudomány* című, leginkább tudománytörténeti élet - és korrajzi összefoglalásnak minősíthető, gazdagon illusztrált kötet. Mind Kósa László akadémikus, egyetemi tanár, mind a kötet szerkesztője *Keményfi Róbert*

habilitált egyetemi docens, nemcsak mint a Rálátás munkatársai, hanem mint Bihar etnokulturális kutatói is ismeretesek (Debrecen, 2005. 189.p.).

*

Ígérletünk szerint, hogy minden számunkban röviden ismertetjük hazánk egyik neves helytörténeti-honismereti folyóiratát, ezúttal a Kaposvárott megjelenő *Somogyi Honismeret* című folyóiratot mutatjuk be. Somogy megyében, Kaposvárott élénk, sokszínű, rendkívül értékes helytörténeti-honismereti munka folyik. Ezen a tevékenységen meglátszik a nem régen elhunyt *Kanyar József* alapozása. A folyóirat *A Somogy megyei Honismereti Egyesület tájékoztatója*. Nagy, terjedelmes tanulmányok mellett hosszabb-rövidebb cikkeket közöl Somogy megye történetéről, néprajzáról; népnyelvi, névtani, népművészeti sajátosságairól. Egyik gazdag tárgyköre a *Balaton*. Adat-forrásközléseket is közöl. De foglalkozik a megye helytörténeti-honismereti munkájának történetével; emlékezetes személyiségeivel, intézményeivel is. Folyamatosan közli a megyei helytörténeti bibliográfiát.

*

Megjelent a (nagyváradi) *Partiumi Füzetek* 36. száma: *Anzik Albert: Livada - Sárközújlak* című füzete. (Nagyvárad, 2005. 28.p., kétnyelvű.)

*

A széles körben ismert *Tajak, korok, múzeumok* sorozat füzetéhez hasonló formában az *Endrődi Tájház és Helytörténeti Gyűjtemény Múzeumbarátok Köre* kiadta a *Szonda István* írta és szerkesztette *Endrődi Tájház és Helytörténeti Gyűjtemény* című összeállítást.

*

Megjelent *Novák László Ferenc* etnográfusnak a Rálátás egyik neves munkatársának *Fejfa monográfia* című, nagyszabású, gazda-

TARTALOM

gon illusztrált rendszerezése a magyar fejfákról. A monográfiában természetesen, számtalan adat található a bihari fejfákról, láb fákról is (Nagykörös, 2005. 363.p.)

*

A 2004. december 31-i megjelenési dátumozású *Bagaméri Krónika* csinos köteté nőtt kettős száma (IX-X. évfolyam, 1-4. sz.) csak most jutott el a közönséghez. A megszokott gondos kiállítású kötet címlapján ezzel a lakonikus mondattal: "TARR FERENC NYOLCVAN, ÁRMÓS ENDRE HATVAN ÉVES" jelent meg.

A rendkívül gazdag kötet számos forrásértékű közleménye három tárgykör köré csoportosítható: 1. A Bocskai szabadságharc 400 éves jubileuma révén a hajdúság története helyi-és közvetlen környékbeli története; 2. Az 1924. november 21-én Érmihályfalván született *Tarr Ferenc*, aki Bagamért ősi szülőfalujaként tisztelte, ahol aztán élt, felnőtt és Bagamérhoz kötötten igen változatos pályát futott be, soha se feledte el "választott" szülőfaluját: az ő élettörténete, munkásságának részletes ismertetése (még bibliográfiáját is közlik) szemelvényekkel.; 3. A Hiripen 1944. november 26-án született, de még gyermekkorában Bagamérba került *Ármós Endre* életének és munkásságának részletes, bibliográfiával, szemelvényekkel és új, ezúttal először itt megjelent tanulmányaival, adatközléseivel foglalkozik. Ármós Endrének nem sikerült történésznek lennie, jogász-közgazdászként fontos közigazgatási állásokat töltött be, de történeti-helytörténeti

kutatásaival, feldolgozásaival (bagaméri helytörténet, 1848-49 története, iskola- és egyháztörténet, forrásközlések) soha sem hagyott fel. A Bagaméri Krónika jelen száma is több lényeges forrásfeltáró tanulmányát, cikkét közli. Természetesen ezen a könyvvé nőtt Bagaméri Krónika számon is messzemenően meglátszik a *Ruszoly-testvérek* (Dr. Ruszoly József egyetemi tanár, Ruszoly Barnabás ny. polgármester) kezdeményező és egyben meghatározó erejű tevékenysége. Ruszoly József ezúttal is több levéltári kutatásokon alapuló tanulmánnyal, cikkel szerepel kötetünkben.

A Bagaméri Krónika IX-X. évf. 1-4. számának vázlatos bemutatásához kapcsolódóan kell megemlékeznünk a *Püski Kiadó* által 2004. legvégén megjelentetett *Tarr Ferenc: Othton, Bagamérban. Válogatott írások* című kötetéről (Bp. Püski, 2004. 192 p.). Az, hogy ezt a kötetet a Püski Kiadó jelentette meg, azt is jelzi, hogy *Tarr Ferencet* az úgynevezett "népi írók" egyikének tartják, valamint azt is, hogy a könyv budapesti kiadásával Tarr Ferenc munkásságát kiemelték a lokális keretek közül. A kötet Tarr Ferenc nyolcvanadik születésnapja alkalmából történő köszöntések után Tarr Ferenc számos önéletrajzi töltésű és minden esetben rendkívül értékes, forrásértékkel bíró helytörténeti-néprajzi tartalmú cikkel, tárcával, elbeszéléssel van tele. A kötet Bényei József és Ruszoly József közreműködésével került kiadásra.

A *Rálátás* is csatlakozik a nyolcvanéves Tarr Ferencet és a hatvan éves Ármós Endrét köszöntőkhöz; jó egészséget, számos, eredményekben gazdag, tartalmas éveket kívánva Mindkettőjüknek!

*

Szabó László: A hagyományos népi kultúra	1-8
Bárh Dániel: Telegdi Miklós szertartáskönyvének művelődéstörténeti forrásértéke	8-13
P. Szalay Emőke: Vár- és kincsmondák Biharban	13-22
Seres István: Betyárok nyomában a leggyorsabb lovak földjén	22-35
Péter László: József Attila és a jamboree. A csodaszarvas	35-39
Dankó Imre: Szabó Ferenc hetven éves	39-41
Dankó Imre: A 70 éves Madarász Gyula festőművész méltó ünneplése. Jubileumi kiállítás a Déri Múzeumban	41-42
Bíró Miklósné: A Zsákai Nemzetközi Művésztelep Kiállítása a Debreceni Kós Károly Művészeti Szakképző Iskolában	42-43
Dankó Imre: Megvan Lessi Miklós!	43-44
Hírek	45-47

Ez a RÁLÁTÁS VI. évfolyamának 2. száma.

*

**A Rálátás legközelebbi száma (VI. évfolyam 3. szám)
2005. szeptember végén jelenni meg.**

